De Gulden Passer. Jaargang 64

bron
De Gulden Passer. Jaargang 64. Vereniging der Antwerpsche Bibliophielen, Antwerpen 1986

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005198601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

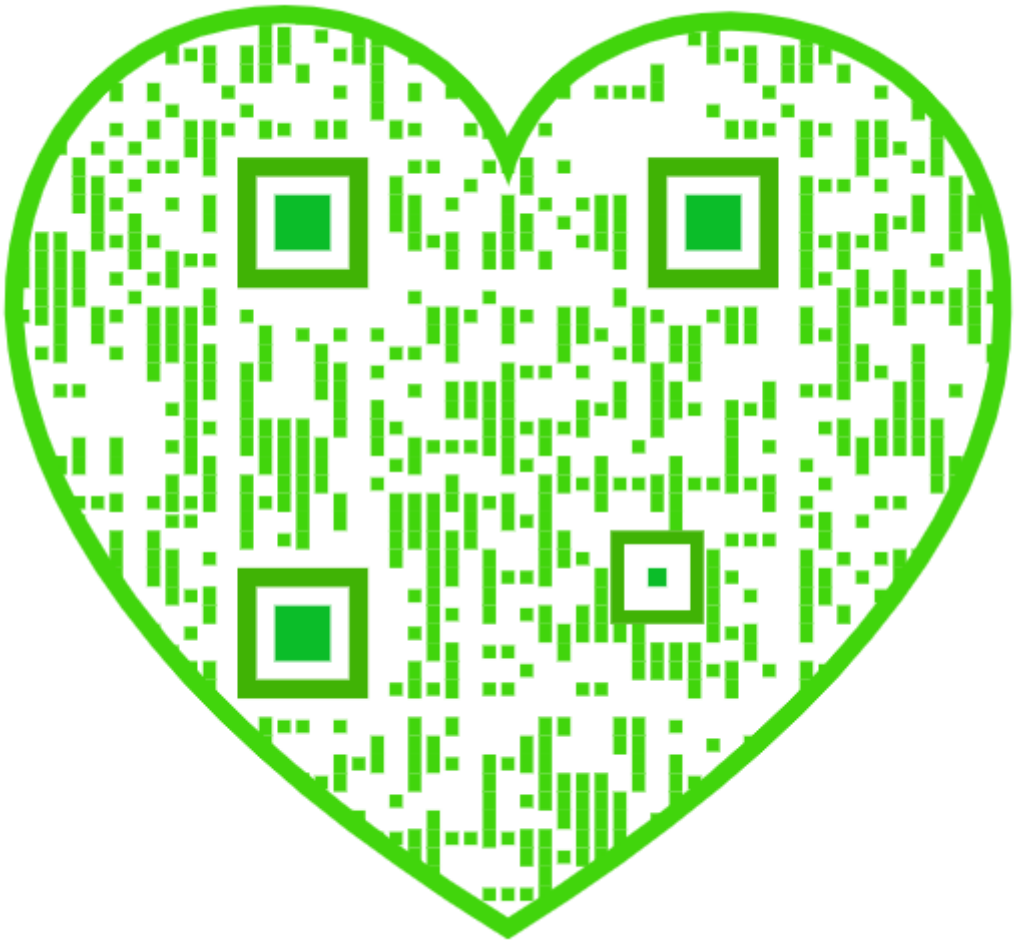

[De Gulden Passer 1986]

In memoriam Ger Schmook (1898-1985) door Dr. L. Voet *(Antwerpen)*

Op vrijdag 5 juli 1985 is in het Middelheimziekenhuis te Antwerpen, bijna 87 jaar oud, maar toch vrij onverwacht, een grote figuur uit het Vlaamse cultuurleven heengegaan.

Ger(ard) Edward Karel Schmook werd geboren te Antwerpen op 17 augustus 1898 en studeerde voor onderwijzer aan de Stedelijke Normaalschool aldaar (1913-1917). Een cultuurflamingant van in zijn jongste jaren heeft hij, als normalist, zijn handtekening gezet onder de petitie tot vernederlandsing van de universiteit van Gent. Consequent in zijn principes - zoals hij zich doorheen zijn ganse leven steeds heeft getoond - weigerde hij na de oorlog zijn handtekening te verloochenen. Hem werd zodoende een aanstelling tot onderwijzer geweigerd.

De pas afgestudeerde normalist diende een andere loopbaan te zoeken. Het werd boek- en bibliotheekwezen... De Algemene Diamantbewerkersbond van België nam hem in 1919 in dienst als bibliothecaris; een functie die hij tot 1937 zou waarnemen. In 1924 werd hem tevens het bestuurssecretariaat toevertrouwd van het Wereldverbond van Diamantbewerkers te Antwerpen en Amsterdam.

Ger Schmook toonde toen reeds de karaktertrekken die hem tot zijn laatste levensdag zouden kenmerken: een eindeloos borrelende energie in woord en schrift die zelfs terdege gepant-

serde opponenten afmatte en tot inschikkelijkheid noopte; een keihard vasthouden aan principes en idealen, maar zonder een gezonde zin voor realisme uit te sluiten, een wikken en wegen van wat op een gegeven ogenblik haalbaar was - om daarna de strijd voort te zetten; een moed waarbij, zonder rekening te houden met de gevolgen voor de eigen persoon, daden werden gesteld en zaken gezegd die soms hard aankwamen maar het respect afdwongen van vriend en tegenstander; een zin voor organisatie die zijn collega's hem mochten benijden.

Met dergelijke kwaliteiten wist de jonge bibliothecaris het boekenbestand van de Algemene Diamantbewerkersbond van België in een minimum van tijd uit te bouwen tot de voornaamste niet-openbare uitleenbibliotheek van het land en begon hij tegelijkertijd zijn kruistocht voor de verspreiding van het moderne bibliotheekwezen in Vlaanderen. Wat hij voor dit doel en ideaal aan tijd en energie heeft besteed is fenomenaal te noemen. Hij vermocht niet alles te verwezenlijken van hetgeen hem voorzweefde en hij heeft heel wat teleurstellingen dienen te verwerken, maar wat hij uiteindelijk wist te bereiken was de moeite meer dan waard. Ook al kon het zo lang verbeide decreet op de openbare bibliotheken, dat tenslotte in 1977 uit de bus kwam, hem maar matig bevredigen en is hij verder blijven ageren om de tekortkomingen recht te zetten en de lacunes aan te vullen.

In de zo drukke beginjaren van zijn bibliotheekloopbaan vond hij nog tijd en gelegenheid om een van onze beste bibliotheektechnici te worden en een kenner van boek en boekgeschiedenis. Hetgeen hij o.m. toonde in de al zeer oorspronkelijke synthese *Wordingsgeschiedenis van het boek* (1931) en in de nog steeds niet vervangen handleiding voor de bibliotheekpraktijk, *Boek en bibliotheek* (1937-1952; in samenwerking met Victor van den Berghe).

In 1937 kreeg de cultuurflamingant Ger Schmook een nieuwe flinke kluif aangeboden: het conservatorschap van het toen door stadsbibliothecaris Lode Baekelmans en schepen Willem Eekelers in het kader van de Antwerpse Stedelijke Bibliotheken opgerichte Museum voor Vlaamsche Letterkunde (in 1945 her-

doopt tot het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven). Hij wist het in hem gestelde vertrouwen waar te maken. Hij gaf de nieuwe instelling een soliede organisatorische infrastructuur en een voortreffelijke wetenschappelijke grondslag en vermocht haar in de loop der jaren te vullen met schatten - ten dele door aankopen maar vooral door onverpoosd te gaan aankloppen op alle mogelijke deuren. Hij maakte, opnieuw in een minimum van tijd, van het jonge museum een internationaal vermaard monument van het Vlaamse cultuurleven.

En al grasduinend in de aan zijn zorgen toevertrouwde boeken en documenten ontwaakte tevens de appetijt voor de wetenschappelijke verkenning van de wereld die daarin tot leven kwam. Het resultaat is een indrukwekkend aantal studies over Vlaamse toestanden en figuren, meer in het bijzonder uit een 19de eeuw waarin hij zich bewoog als ware het zijn eigen tijd en omgeving.

De oud-bibliothecaris van de Algemene Diamantbewerkersbond en pionier van de vernieuwing van het bibliotheekwezen in Vlaanderen had vanzelfsprekend zijn oude liefde niet verloochend of zelfs maar verwaarloosd. Conservator van een instelling opgenomen in de Antwerpse Bibliotheken had hij hiertoe overigens weinig kans gekregen, zelfs indien hij had gewild.

Zo nam hij in 1940 met Lode Baekelmans het initiatief tot de oprichting te Antwerpen van de Stedelijke Middelbare School voor opleiding van bibliotheek-, archief- en museum-personeel (in 1968 geherstructureerd tot de Stedelijke technische leergangen voor bibliotheekwezen), die zoveel heeft bijgedragen tot de technische en spirituele vorming van de aantredende generaties bibliothecarissen. En in 1945 volgde hij Lode Baekelmans op als directeur van de Antwerpse Stedelijke Bibliotheken, het grootste stedelijke bibliotheekcomplex van het ganse land, dat hij stevig in handen zou nemen en waar hij heel wat, ten dele spectaculaire, nieuwigheden heeft weten door te drukken.

De tijd en energie verslindende administratieve zorg voor de brede waaier van instellingen die hem waren toevertrouwd, het schrijven van studies en verhandelingen, zijn strijd voor een

Vlaams bibliotheekwezen, de vele lezingen die hij hield, verhinderden niet dat deze kleine maar van vitaliteit overborrelende figuur, als cultuurflamingant en socialist, betrokken geraakte in nog vele andere activiteiten, met de onvermijdelijke commissies en congressen, de eindeloze zittingen en besprekingen, waar hij zich, als lid of in een bestuursfunctie, terdege heeft laten gelden. Een volledige lijst brengen van deze nevenactiviteiten zou hier veel te ver leiden. Een bloemlezing moet volstaan: lid van de Provinciale en Interprovinciale Commissies voor Vlaamse Letterkunde en Openbare Bibliotheken; Belgisch voorzitter gedurende bijna twintig jaar van de sectie bibliotheekwezen van de Conferentie der Nederlandse Letteren; mede-oprichter van het Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven; lid van het Harmelcentrum, dat omstreeks 1950 werd opgericht om oplossingen te zoeken voor de cohabitatie van Vlamingen en Walen in België; lid en ondervoorzitter van de in 1959 opgerichte Cultuurraad voor Vlaanderen... Slechts aan weinigen is bekend dat hij het is geweest, die, in de strijd voor de vervlaamsing van Brussel, voor burgemeester Lode Craeybeckx de beroemde slogan heeft bedacht ‘Antwerpen laat Brussel niet los’.

Ger Schmook ging in 1963 op rust. D.w.z. hij legde de zorg en verantwoordelijkheid neer voor de administratie van de Antwerpse Stedelijke Bibliotheken maar bleef voor het overige even koortsachtig doorgaan met het schrijven van studies, het geven van voordrachten, het deelnemen aan vergaderingen en besluitvormingen in de vele commissies en verenigingen waar hij deel van uitmaakte.

Het moet hem wel een zekere voldoening hebben geschonken dat het vele dat hij voor Vlaanderen en het Vlaamse cultuurleven heeft gepresteerd door heel wat mensen naar waarde is geschat: in 1947 werd hij opgenomen in de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (thans de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde) waarvan hij tot tweemaal toe bestuurder werd, terwijl de gewezen normalist eveneens tweemaal werd bedacht met een doctoraat honoris causa - in 1967 door de Gemeentelijke Universiteit

van Amsterdam en in 1976 door de Rijksuniversiteit te Gent voor welks vervlaamsing hij zulke offers had gebracht.

Ger Schmook is tot het einde toe mentaal alert en fysiek actief gebleven maar in de jaren '70 begon zijn gezichtsvermogen te verminderen en werd hij geleidelijk gedwongen te leven in een schemerwereld. Een zware slag voor iemand die het grootste deel van zijn leven had doorgebracht met lezen en schrijven, maar die hij met grote gelijkmoedigheid heeft gedragen; mede dank zij de onwaardeerbare hulp van zijn trouwe levensgezellin, Adeline Terneus, die als zijn secretaresse-typiste optrad voor hetgeen hij nog schriftelijk wou meedelen. Een andere zeer zware slag kwam het echtpaar treffen op 22 september 1984 toen hun enig kind, Ger Schmook jr., hoogleraar aardrijkskunde aan de Rijksuniversiteit te Gent, amper 63 jaar oud, door een hartaanval werd geveld. Ze hebben het verlies met stoïcijnse waardigheid gedragen maar het heeft ongetwijfeld hun eigen einde verhaast. Een tiental maanden later, op 5 juli 1985, is Ger Schmook sr. op zijn beurt heengegaan; zijn echtgenote is hem begin januari 1986 gevolgd.

Wat Ger Schmook heeft betekend voor Antwerpen en Vlaanderen meen ik in voorgaande paragrafen voldoende te hebben onderstreept. Maar er zijn nog twee facetten van zijn rusteloze bedrijvigheid die hier speciaal dienen te worden belicht.

In 1905 werd, op initiatief van Frans Gittens, stadsbibliothecaris, en Max Rooses, conservator van het Museum Plantin-Moretus, het *Bestendig Dotatiefonds voor Stadsbibliotheek en Museum Plantin-Moretus* opgericht, dat beoogde het cultuurpatrimonium van beide instellingen te verrijken met giften en aankopen door beroep te doen op het Antwerps maecenaat. Dit heeft het Bestendig Dotatiefonds in de loop der jaren kunnen doen op een wijze die de stoutste verwachtingen van de initiatiefnemers heeft overtroffen. Maar in de chaos van de Tweede Wereldoorlog ging de vereniging praktisch ter ziele - tot in 1945 Ger Schmook de draad weer opnam, de ronde deed van de Antwerpse maecenassen en door zijn welsprekendheid en niet aflatend ageren het Bestendig Dotatiefonds uit zijn as deed herrijzen en het zodoende mogelijk maakte dat de vereniging,

tot de huidige dag, zijn weldoende werking ten bate van Stadsbibliotheek, Museum Plantin-Moretus en Stedelijk Prentenkabinet heeft kunnen voortzetten.

En hij heeft eveneens een belangrijke rol gespeeld in deze, onze *Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen.*

De *Antwerpsche Bibliophielen* werden in augustus 1946, na het trauma van de Tweede Wereldoorlog, gereorganiseerd, met Lode Baekelmans en René de Bock als voorzitters. Ze namen reeds in 1947 Ger Schmook op in het bestuur, waar deze, met zijn intelligentie, doorzettendheid en zin voor wat kon en niet kon, beduidend meehielp de politiek van de vereniging uit te stippelen. Hij volgde tenslotte in 1965 Lode Baekelmans op als voorzitter en werd toen als het ware het geweten van de *Antwerpsche Bibliophielen* - in een tijd, die, door de inzettende economische regressie, een ware calvarie werd voor cultuurverenigingen. Het was mij, als redactiesecretaris van *De Gulden Passer*, niet altijd gemakkelijk het hem naar de zin te maken, maar wat hij te zeggen had deed hij steeds met de glimlach - en hij had gewoonlijk gelijk.

Ik heb Ger Schmook leren kennen bij mijn aankomst te Antwerpen in 1950 en we zijn vrienden, zeer goede vrienden geworden. Maar het is toch meer in het bijzonder in het kader van onze vereniging dat ik deze uitzonderlijke man heb leren waarderen en bewonderen. Als redactiesecretaris was ik vaak maar al te blij zijn advies te mogen inwinnen en op zijn hulp een beroep te doen.

Ger Schmook is achttien jaar lang voorzitter gebleven van onze vereniging tot het ogenblik in 1983 dat zijn gezondheidstoestand hem te zwaar begon te wegen en hij met aandrang verzocht zijn functie over te dragen. Maar ere-voorzitter geworden verloor hij zijn belangstelling niet in de *Antwerpsche Bibliophielen* en is hij met woord en daad blijven ijveren voor onze vereniging tot de laatste dag.

Dit in de letterlijke zin van het woord. Nog op 2 juni 1985, amper een maand vóór zijn overlijden, stuurde hij mij een brief, getypt door zijn echtgenote, maar in zijn onvergelijkbare stijl en met de vrijwel onleesbare krabbel die zijn handtekening

was geworden, in dewelke hij zijn mening te kennen gaf over enkele aangelegenheden die de *Antwerpsche Bibliophielen* betroffen - misschien de allerlaatste brief die hij heeft verstuurd. Terug van een reis naar het buitenland was ik een antwoord aan het klaarmaken toen het nieuws van zijn dood mij bereikte. Ik heb lang met het schrijven in de hand gezeten en het toen als een kostbaar relikwie opgeborgen - in afwachting het te gelegener tijd over te maken aan dat Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven dat hem zo dierbaar is geweest.

Met Ger Schmook is een kleine man van groot formaat heengegaan, iemand die oneindig veel heeft gedaan voor de Vlaamse cultuur maar die in de gedachten van velen eveneens zal voortleven als het voorbeeld van een integer en moedig mens.

Jean Miélot als ontwerper van verluchte handschriften: de *Miroir de la salvation humaine* uit 1449 in de koninklijke bibliotheek te Brussel

door Dr. Bert Cardon
(Centrum voor de studie van het verluchte handschrift in de Nederlanden, Katholieke Universiteit Leuven) *

Binnen de Zuidnederlandse traditie van verluchte *Speculum Humanae Salvationis*-handschriften neemt het exemplaar dat Jean Miélot in opdracht van Filips de Goede in 1449 ontwierp, een aparte plaats in[1]. Dit in eerste instantie vanwege de tekst die Miélot in het Frans vertaalde. In weerwil van wat vaak beweerd is, werd deze vertaling in nog slechts één andere codex overgeleverd[2]. Een tweede aspect waardoor de *Miroir* van Jean

* Dit artikel is een verkorte en gewijzigde weergave van een onderdeel van ons onuitgegeven proefschrift: *De Speculum Humanae Salvationis in de Zuidelijke Nederlanden (ca. 1410-ca. 1470). Een bijdrage tot de studie van de 15de eeuwse miniatuurkunst en van de functie en betekenis van het historisch symbolisme*, dl. 1., Leuven, 1985, p. 255-288.
Met dank aan Prof. Dr. Maurits Smeyers, promotor en Mevr. Anne Bergmans voor de bereidwilligheid waarmee zij deze tekst hebben nagelezen. Dank ook aan Prof. Dr. Guido Persoons die het mogelijk maakte dit artikel te publiceren.

1 BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, ms. 9249-50, JEAN MIÉLOT (vert.), *Miroir de la Salvation humaine* (Rijsel, Brussel, Brugge, 1449).

2 Met name in: PARIJS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, ms. fr. 6275, JEAN MIÉLOT (vert.), *Miroir de la Salvation humaine* (Jan le Tavernier en Meester Edward IV, 1460-1480).

Miélot zich van de traditie onderscheidt, betreft de lay-out. Vertoont de *Speculum* traditioneel twee miniaturen of tekeningen bovenaan elke bladzijde met daaronder twee kolommen van telkens 25 regels tekst, dan treft men hier slechts één brede voorstelling per bladzijde aan met eronder de tekst, neergeschreven in de gotische *bastarda*, over de gehele breedte van de bladspiegel.

Wat de Brusselse Spiegel verder nog onderscheidt van de traditie is de aparte illustratiecyclus. Deze kwam op een bijzondere wijze tot stand. Immers, het lag niet in de bedoeling van Miélot om een luxe-handschrift met rijk uitgewerkte miniaturen en randversieringen te vervaardigen, doch slechts een ontwerp of *minute* te leveren[3]. Vooraleer hierop dieper in te gaan dient nog gewezen op een vierde aspect waardoor deze codex niet alleen buiten de overlevering staat maar bovendien een bijzondere betekenis verkrijgt.

Met dit vierde aspect raken wij het probleem van de functie en betekenis van het handschrift binnen de Bourgondische context aan, hetgeen hier slechts terloops kan gebeuren. Drie initialen op de folia 1, 1v^{o} en 2 getekend, introduceren de lezer tot de tekst. Het zijn gekadelleerde letters die in oorsprong door notarissen aangewend werden, onder meer bij het schrijven van minuten. Dit systeem nam Miélot hier over. De eerste initiaal betreft de letter M als aanvangsletter van het woord *minute.* Hiermee wordt de lezer ingelicht over de aard van het manuscript. Het is geen definitief (pronk-)handschrift maar een ontwerp, een kladboek. De volgende bladzijde met de initiaal S laat ons weten dat het over een Spiegelhandschrift handelt: *s'ensieut le miroir de la salvation hu(m)aine.* Op folio 2 wordt dan gemeld in wiens opdracht het handschrift vertaald, gehistorieerd, gekadelleerd en gekopieerd werd en in welk jaar dit plaatsvond. De verluchte aanvangsletter *D(u)* bevat de voorstelling van een manspersoon. Mogelijk stelt deze figuur een au-

3 Of van dit ontwerp ooit een definitieve versie voor de Bourgondische librije werd gemaakt is niet geweten; cf. G. DOGAER en M. DEBAE, *La librairie de Philippe le Bon* (tent. cat.), Brussel, 1967, p. 14, nr. 8.

teursportret voor. Hij houdt in de rechterhand een banderol waarop te lezen staat: *savoir vault mieux que avoir.* Met de linkerhand, in een vermanend of belerend gebaar, wijst hij naar deze tekst. Of het hier een portret van Miélot als geleerde klerk[4] betreft is niet met zekerheid te stellen. Wel kan het belerend karakter van deze uitbeelding in die richting wijzen, evenals de omstandigheid dat deze figuur uitgedost werd met lange gewaden zoals de *gens de robe longue*[5]. Nog twee 'initiaalbladzijden', achterin de codex, zijn eveneens voorzien van menselijke personages. Op folio 98v° staat te lezen: *cy fine le Miroir de la Salvation hu(m)aine.* Het corpus van de grote C-initiaal bevat een figuur die tussen twee boompjes staat. Hij is gekleed in een lange *robe* met brede mouwen en met een gordel op het middel ingesnoerd. Op de schouders draagt hij een kaproen waarvan de kap het hoofd bedekt. Hierop staat een puntmuts. Vanwege dit hoofddeksel mag dit personage wellicht als een Jood (of het Jodendom) geïnterpreteerd worden. Tenslotte leert de lezer op folio 99v° dat het handschrift achtereenvolgens te Rijsel, Brussel en Brugge ontstond[6]. In het corpus van de aanvangsletter A zit een figuur in exotische kledij op een bank. Hij draagt een tulband op het hoofd en op basis hiervan mag men aannemen dat het over een Mohammedaan handelt.

De drie figuren die Miélot in de drie initalen verwerkte, hebben hier een specifieke betekenis en functie binnen de context van de *Miroir* in enge zin en binnen die van het Bourgondische hof in bredere zin[7]. De *Speculum* bevat namelijk een actueel in-

4 Voor deze interpretatie cf. B. CARDON, *De Speculum Humanae Salvationis...*, *o.c.*, dl. 1, p. 258-259 en 400-401; A. WILSON en J. LANCASTER-WILSON, *A medieval minor. Speculum Humanae Salvationis 1324-1500*, Berkeley, 1984. p. 50.

5 Klerken, magistraten en universitairen onderscheiden zich door hun lange kledij van andere burgers vanaf het midden van de 14de eeuw. Cf. M. BEAULIEU en J. BAYLE, *Le costume en Bourgogne de Philippe le Hardi à la mort de Charles le Téméraire (1364-1477)*, Parijs, 1956, p. 129.

6 De tekst luidt: Cy fine le Miroir de la salvation hu(m)aine. Escript (et) translate de latin ryme en francois a Lille Brouxelle (et) a Bruges (fol. 98v°, 99, 99v°).

7 Over de functie en betekenis van de typologie in het algemeen en van de Speculum Humanae Salvationis in het bijzonder in de Bourgondische kringen cfr. B. CARDON, *o.c.*, dl. 1, p. 368-457.

terpretatiemodel van het Oude en Nieuwe Testament, van verleden en heden. Hierop alludeert Miélot door de voorstelling van de Jood (Oud Verbond, oud geloof) en van de Christelijke Westerling (het auteursportret, Nieuw Verbond, nieuw geloof). De derde figuur, de Islamiet, verwijst naar de toenmalige bezetting van het Heilig Land en (onrechtstreeks) naar de kruistocht-plannen van Filips de Goede.

Voor de illustratiecyclus van de *Miroir* zelf - hier keren we terug naar het hoger aangestipte derde aspect - baseerde de illustrator zich ongetwijfeld op een *Speculum*-model van het zogenaamde Italiaanse type zoals dat in Brugge sinds ongeveer 1440 een zekere overlevering kende[8]. Men kan dit afleiden uit verschillende taferelen[9]. Toch valt op dat in heel wat tekeningen de traditionele inhoud en compositie met nieuwe beeldelementen uitgedrukt werden waardoor deze ongetwijfeld een grotere actualiteit verkregen en de streng hiëratische schemata van het traditionele model opgelost werden. De visuele bronnen waarvan Miélot hier gebruik maakte houden verband met passieprenten van de Meester van de Liefdestuinen. Dergelijke bronnen werden ook aangewend door Noordnederlandse boekverluchters voor grisailleminiaturen in diverse getijdenboeken.

8 Cf. B. CARDON, *o.c.*, dl. 1. p. 280-283.

9 Het betreffen de klassieke voorstellingen van de Verleiding van Eva (fol. 4), Adam spitte en Eva spon (fol. 5v^{o}), de Eenzaamheid van de Perzische koningin (fol. 12), de Toren van Baris (fol. 13v^{o}), de Toren van David (fol. 14), Mozes en het Brandend Braambos (fol. 15), Gedeon en het Gulden Vlies (fol. 15v^{o}), Augustus en de Tiburtijnse Sibylle (fol. 18), de Drie Koningen volgen de ster (fol. 19), de Opdracht van Christus in de tempel (fol. 20v^{o}), de Vlucht naar Egypte (fol. 22v^{o}), de Droom van Nabuchodonosor (fol. 24), de Doop van Christus in de Jordaan (fol. 25v^{o}), David en Goliath (fol. 27v^{o}), de Geseling van Christus (fol. 41), Ammon bespot de gezanten van David (fol. 44), Abraham en Isaac op weg naar de offerplaats (fol. 45), de Spionnen met de druiventros uit het Beloofde Land (fol. 46), Samson doodt een leeuw (fol. 59v^{o}), Eglon door Aod gedood (fol. 60), David ontvangt de Ark van het verbond in zijn paleis (fol. 73), Salomon doet Betsabeh naast zich zetelen (fol. 74), Abigail bezweert de toorn van David op Nabal (fol. 75), de Mantelmadonna (fol. 76^{v}), vonnis van Jaweh over Baltasar en zijn rijk (fol. 82). Al deze taferelen vertonen merkwaardige overeenkomsten met deze in het Middelnederduits manuscript: KOPENHAGEN, DET KONGELIGE BIBLIOTEK, ms. GKS 79 f^{o}, *Spegel der minschliken Zalicheid* (Brugge, Goudrankengroep, ca. 1440); voor dit handschrift cf. B. CARDON, *o.c.*, dl. 1, p. 194-254.

Verder ontleende Miélot nog twee motieven, een beer en een eend, aan de gedrukte speelkaarten.

Deze merkwaardige fenomenen hebben sinds het einde van de vorige eeuw de aandacht van verschillende onderzoekers getrokken. Max Lehrs was de eerste die zich hierover vragen stelde[10]. Na een analyse van de taferelen in de *Miroir* en van enkele grisailleminiaturen, besloot hij dat de prenten als modellen hadden gefungeerd. De mogelijkheid evenwel dat prenten en grisailleverluchtingen op eenzelfde model, een ontwerp van de Meester van de Liefdestuinen, teruggaan, sloot Lehrs helemaal niet uit. In de uitgave van zijn *Geschichte und kritischer Katalog* in 1908[11] genoot deze hypothese een lichte voorkeur.

J. Lutz en P. Perdrizet suggereerden dat zowel de prenten van de Meester van de Liefdestuinen als de tekeningen in de *minute* op een gemeenschappelijk model gebaseerd zijn. Argumenten hiervoor werden evenwel niet aangehaald[12]. Volgens A.J.J. Delen fungeerden de prenten ontegensprekelijk als model[13]. Ook Byvanck[14], Knuttel[15] en Hintzen[16] onderzochten de relatie tussen de grafiek en de grisailles doch de *Miroir* van Brussel kwam hier niet ter sprake. Hintzen hield in dit verband de thesis van gemeenschappelijke modellen voor gravures en verluchtingen aan. Omstreeks 1933 werd het volledige dossier opnieuw onderzocht door Irmgard Schüler[17]. Dit onderzoek

10 M. LEHRS, *Der Meister des Liebesgärten. Ein Beitrag zur Geschichte des ältesten Kupferstichs in den Niederlanden*, Leipzig, 1893.

11 ID., *Geschichte und kritischer Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. Jahrhundert*, dl. 1, Wenen, 1908, p. 308.

12 J. LUTZ en P. PERDRIZET, *Speculum Humanae Salvationis. Les sources et l'influence iconographique principalement sur l'art alsacien du XIVe siècle*, dl. 1, Mulhouse, 1907-1909, p. 104.

13 A.J.J. DELEN, *Histoire de la gravure dans les Anciens Pays-Bas et dans les provinces belges des origines jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, dl. 1, Parijs-Brussel, 1924, p. 111.

14 A.W. BYVANCK, *Het Horarium der Universiteitsbibliotheek te Leiden*, in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2de reeks, 13, 1920, p. 232-239.

15 G. KNUTTEL, *De miniaturen in het Leidsche getijdenboek (Univ. Bibl. B.P.L. 224)*, in *Oudheidkundig Jaarboek*, 3de reeks, 1, 1921, p. 4-15.

16 J.D. HINTZEN, *De Noord-Nederlandsche grisailles en de* '*Meister der Liebesgärten*', in *Oudheidkundig Jaarboek*, 3de reeks, 2, 1922, p. 178-183.

17 I. SCHÜLER, *Der Meister der Liebesgärten. Ein Beitrag zur frühholländischen Malerei*, Amsterdam-Leipzig, (ca. 1933), p. 27-29.

leidde tot het besluit dat de tekeningen in de Miélotcodex, de gravures evenals de miniaturen, op een gemeenschappelijke bron teruggaan.

Een synthese van de problematiek formuleerde Byvanck in 1937[18]. In verband met de Spiegel stelde hij dat de illustrator de gravures van de Meester van de Liefdestuinen kopieerde, meer zelfs, calqueerde.

Nieuw leven werd het onderzoek ingeblazen door Helmut Lehmann-Haupt die in 1966 het verband tussen Gutenberg en de Meester van de Speelkaarten bestudeerde[19]. Hij constateerde dat dierenfiguren, ontleend aan de speelkaarten, voorkomen in minstens twee Gutenbergbijbels van omstreeks 1450. Dergelijke dieren treft men, zoals Lehrs reeds opmerkte, ook aan in de *Miroir* te Brussel: een beer op het tafereel met Achior aan een boom gebonden (fol. 41) en een eend op dat met Lamech door zijn twee vrouwen bespot (fol. 41v°)[20]. Verder vindt men ook in het getijdenboek van Katharina van Kleef drie citaten uit het speelkaartenrepertorium[21]. Op basis van dit modellengebruik verbond Lehmann-Haupt genoemde bijbels, de *minute* en het getijdenboek van Katharina van Kleef. Hij postuleerde een modelboek dat voor een groot gedeelte gebaseerd was op bronnen uit het atelier van de Meester van Katharina van Kleef. De illustrator van de *Miroir* maakte van dit boek gebruik en naderhand belandde het in het Gutenbergatelier te Mainz.

In het door Lehmann-Haupt getrokken spoor vatte Gloria K. Fiero de studie van de grisailleminiaturen in Noordnederlandse getijdenboeken aan[22]. Zij breidde de door Lehrs samengestelde groep Noordnederlandse *horaria* gevoelig uit en on-

18 A.W. BYVANCK, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, Parijs, 1937, p. 75.

19 H. LEHMANN-HAUPT, *Gutenberg and the Master of the Playing Cards*, New Haven-Londen, 1966.

20 De eend bevindt zich niet of fol. 47 zoals afgedrukt staat in ID., *o.c.*, p. 36, onderschrift bij fig. 25. Bij de Meester van de Speelkaarten komt de eend voor op de Negen van de Vogels, links boven en de beer op de Drie van de Dieren, rechtsboven; (afb.: M. WOLFF, *Some Manuscript Sources for the Playing-Card Master's Number Cards*, in *The Art Bulletin*, 64, 1982, p. 592, afb. 11 en p. 595, afb. 17).

21 H. LEHMANN-HAUPT, *o.c.*, p. 32-35.

22 G.K. FIERO, *Devotional Illumination in Early Netherlandish Manuscripts: a Study of the Grisaille Miniatures in Thirteen related fifteenth Century Dutch Books of Hours* (Univ. Microf. Int.), Ann Arbor-Londen, 1970. Haar thesis is zeer summier herhaald in: ID., *Geertgen tot Sint Jans and the Dutch Manuscript Tradition*, in *Oud Holland*, 96, 1982, p. 61-68.

derstelde een gemeenschappelijk modelboek voor de miniaturen, de *Miroir* en de Gutenbergbijbels. Welke voorbeelden bevatte dit modelboek? Enerzijds speelkaartmotieven (Lehmann-Hauptthesis) en anderzijds taferelen uit het leven van Christus en Maria en voorstellingen van heiligen zoals weerspiegeld in de grisailleminiaturen. Tot de taferelen uit het leven van Christus behoort de Passiecyclus die eveneens weerklank vond in de Spiegel van Brussel en die zeer verwant is aan de gestoken prentenreeks van de Meester van de Liefdestuinen. De bron voor beide cycli dient, nog steeds volgens Fiero in navolging van Lehmann-Haupt, in het atelier van de Meester van Katharina van Kleef te Utrecht gezocht. Aan de thesis van Lehmann-Haupt voegde Fiero een belangrijk nieuw gegeven toe. Dit op basis van een getijdenboek te Leiden[23] dat 5 volledig geïntegreerde en 7 toegevoegde grisailleminiaturen bevat, evenals 8 in kleur uitgevoerde verluchtingen[24]. Laatstgenoemde reeks werd door de Meester van Katharina van Kleef zelf uitgevoerd en verder bevat dit *horarium* decoratieve randen die eveneens van Utrechtse origine zijn. Hierdoor wordt de relatie tussen de grisailleminiaturen en het atelier van de Meester van Katharina van Kleef evident. Op basis van al deze gegevens bouwde Fiero een

23 LEIDEN, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, ms. B.P.L. 224, Getijdenboek (Utrecht, ca. 1440); cf. ook bibliografie in noten 14 en 15.

24 G.K. FIERO, *o.c.*, p. 185-190. Het manuscript van Leiden is volledig beschreven met aanduiding van de verschillende handen en van het soort verluchtingen en met omstandige bibliografie in ID., *o.c.*, p. 300-302. - Het getijdenboek van Katharina van Lochorst (MÜNSTER, WESTFÄLISCHES LANDESMUSEUM, z. sign., Utrecht, ca. 1440-1450) bevat in verband met de relatie tussen de grisailleminiaturen en het oeuvre van de Meester van Katharina van Kleef minstens één interessante verluchting. Het betreft de Gevangenneming van Christus op fol. 59v^{o} (afb.: L.M.J. DELAISSE, *A Century of Dutch Manuscript Illumination (California Studies in the History of Art*, 6), Berkeley-Los Angeles, 1968, nr. 159). Deze compositie vertoont opvallende gelijkenissen met een losse grisailleminiatuur in LONDEN, BRITISH MUSEUM, DEPT. OF PRINTS AND DRAWINGS, Acc. No. 1854-6-28-26 (afb.: J.H. MARROW, *Passion Iconography in Northern European Art of the Late Middle Ages and Early Renaissance*, Kortrijk, 1979, nr. 107).

veelbelovende hypothese op: de verluchter verantwoordelijk voor de geïntegreerde grisailleverluchtingen in het Leidens getijdenboek (de hand C), verhuisde op een gegeven moment van Utrecht naar Rijsel met in zijn bagage het hypothetisch modelboek. Te Rijsel werd dit boek aangewend voor de illustratie van de *Miroir*. Uiteindelijk kwam het boek, na 1449, terecht in het atelier van Gutenberg te Mainz[25].

In 1974 weerlegden Anne H. van Buren en Sheila Edmunds met klem het bestaan van een dergelijk modelboek. Zij poneerden dat *the engravings* (speelkaarten) *preceded the earliest known playingcard manuscripts* en dat verder onderzoek van Noordnederlandse verluchte manuscripten meer gegevens zouden kunnen verschaffen betreffende de origine van de speelkaarten[26]. James Marrow raakte enkele jaren later het probleem opnieuw aan en onderstelde één of ander gemeenschappelijk model[27]. In een nog recentere studie door Marthe Osterstrom-Renger werd de *Miroir* opnieuw, zij het weerom zijdelings vanuit een nieuw onderzoek van de grisailleminiaturen, ter sprake gebracht[28]. Deze auteur overwoog een rechtstreekse relatie tussen de gravuren van de Meester van de Liefdestuinen en de illustraties van de Spiegel[29].

In het licht van de hierboven beschreven problematiek willen wij het handschrift dat Jean Miélot voor Filips de Goede ontwierp, opnieuw onderzoeken.

25 G.K. FIERO, *o.c.*, p. 225-227.

26 A.H. VAN BUREN en S. EDMUNDS, *Playing Cards and Manuscripts: Some Widely Disseminated Fifteenth-Century Model Sheets*, in *The Art Bulletin*, 56, 1974, p. 24. De opmerking van Friedrich Gorissen betreffende het grote aantal speelkaartmotieven in de Getijden van Willem van Lochorst (DEN HAAG, MUSEUM MEERMANNO WESTREENIANUM, ms. 10 F 50, ca. 1450-1460) heeft tot nog toe geen weerklank gevonden in de literatuur; cf. F. GORISSEN, *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar*, Berlijn, 1973, p. 1083.

27 J.H. MARROW, *A Book of Hours from The Circle of the Master of the Berlin Passion: Notes on the Relationship between Fifteenth-Century Manuscript Illumination and Printmaking in the Rhenish Lowlands*, in *The Art Bulletin*, 60. 1978, p. 609.

28 M. OSTERSTROM RENGER, *The Netherlandish Grisaille Miniatures: some unexplored Aspects*, in *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, 44, 1983, p. 145-173; vooral p. 163-164.

29 ID., art. cit., p. 163-164.

Vast staat dat Miélot, naar zijn eigen zeggen *historieur*[30] van de Spiegel, voorbeelden gebruikte die we zeer voorlopig in de omgeving van de Meester van de Liefdestuinen en van de Noornederlandse miniaturisten zullen situeren. Vanuit het onderzoek van de specifieke verluchtingspraktijk zelf van Miélot, zoals deze vastgesteld kan worden in de *minute*, zal getracht worden doorslaggevende argumenten te vinden die toelaten een duidelijke stelling omtrent modellengebruik te poneren. De voorbeelden waarover het hier vooral zal handelen zijn Passietaferelen met de Gevangenneming van Christus, Christus voor Pilatus, de Geseling, de Kruisdraging, de Kruisafneming en de Graflegging en verder de twee reeds geciteerde dierenmotieven, overgenomen uit het speelkaartenrepertorium. Hierop baseerden zich alle onderzoekers. Wat echter aan hun aandacht ontsnapte en ongetwijfeld een belangrijk gegeven vormt, is dat er minstens nog één ander voorbeeld door Miélot gebruikt werd, met name een Geboortevoorstelling die men ook aantreft op een prent van de Meester met de Banderollen. Maar hierover zo dadelijk meer.

Miélot gebruikte zijn modellen op diverse wijzen. Soms nam hij ze integraal over, eventueel met toevoeging van enkele nieuwe beeldelementen. Dit laatste gebeurde waarschijnlijk omdat hij over een zeer breed beeldvlak beschikte. Heel vaak nam hij slechts één of enkele figuren uit het voorbeeld over en situeerde ze in een andere beeldcontext. De meest markante voorbeelden van deze praktijk werden ook uitvoerig door Gloria Fiero onderzocht[31].

30 De volledige tekst in het manuscript te Brussel luidt: ‘Du commandement et ordonnance de Treshault. Trespuissant. (et) Tresexcellent Prince. Mon tresredoubte Seigneur Phelippe Duc de Bourgogne, de Brabant (et) de Lembourc, Conte de fla(n)dres Dartois, de bourg(ong)ne de haynnau (et) de Namur. Jay A mon Pouoir translate de latin Ryme en cler francois le miroir de la Saluation humaine puys hystorie Cadele (et) esc(ri)pt de ma main. Lan 1448’ (fol. 2). - Over de term ‘hystorier’ enz. cf. M. SMEYERS, *La miniature* (*Typologie des sources du Moyen Age occidental*, 8), Turnhout, 1974, p. 18-19 met literatuur. - Over de datering van de Miroir in 1448/1449 cf. *Manuscrits datés conservés en Belgique*, 3. *1441-1460. Manuscrits conservés à la Bibliothèque royale Albert ler Bruxelles*, ed. F. MASAI en M. WITTEK, Brussel-Gent, 1978, p. 44-45.

31 G.K. FIERO, *o.c.*, p. 215-227. - Afbeeldingen van de grisailleminiaturen zijn te vinden in de literatuur vermeld in voetnoten 10, 14, 15, 16, 17, 18, 22 en 28. Naar afbeeldingen van deze miniaturen wordt in wat volgt slechts sporadisch verwezen.

De Gevangenneming van Christus vindt men integraal op folio 36v° en 92v° terug, op dezelfde wijze als op de prent van de Liefdestuinmeester en in de grisaillehandschriften (afbn. 1, 2, 3). Ontleningen aan deze uitbeelding binnen de *Miroir* zelf, vindt men nog op het tafereel met David die achthonderd gewapende soldaten doodt (fol. 36). De figuur die David daar onder handen neemt is Malchus uit de Gevangenneming, maar in spiegelbeeld. Op de illustratie met de Gevangenneming werd verder, om het beeldvlak op te vullen, het personage dat zich achter Judas bevindt, tweemaal uitgebeeld. Dit procédé van verdubbeling paste de tekenaar zeer vaak toe. Verder valt nog op te merken dat de compositie zoals men die aantreft bij de Meester van de Liefdestuinen en ook in de grisailles, hier omgevormd werd. De twee plans met vooraan het Malchustafereel en op de achtergrond de Judaskus, werden hier op één grondlijn getekend[32]. Petrus en zijn slachtoffer werden meer naar rechts geschoven en daardoor ontstond een bredere compositie. De linker helft van het beeld is verder nog opgevuld met een nogal robuste figuur en met een troep neergevallen soldaten. Deze laatsten komen, in groot of klein aantal, geregeld terug in de tekeningen van de *Miroir*[33]. De Gevangenneming die achteraan in het Miélotmanuscript is uitgebeeld (fol. 92v°), is een versie die nog nauwer dan de vorige aanleunt bij de gravure en bij de grisaille. De compositie is er meer verwant doordat ook hier op twee plans geageerd wordt. De omvergevallen soldaten werden bovendien achterwege gelaten. Maar toch, om de compositie iets in de breedte te laten uitdeinen, paste Miélot ook hier het systeem van de verdubbeling toe. De figuur achter Christus komt er opnieuw tweemaal voor, evenals het persona-

32 Een voorbeeld uit de grisaillegroep is te vinden in: BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, ms. 21696, Getijdenboek (Noordelijke Nederlanden, ca. 1440-1450), fol. 18v°; (afb. G.K. FIERO, *o.c.*, nr. 22).

33 Cf. B. CARDON, *o.c.*, dl. 1, p. 267-268.

ge achter Judas. Verder zijn wat bomen toegevoegd en is er een afsluiting getekend.

De verluchter maakte ook uitvoerig gebruik van een model met Christus voor Pilatus, dat ook door de Meester van de Liefdestuinen gegraveerd (afbn. 4, 5, 6) en tevens in de getijdenboeken geschilderd werd[34]. De uitbeelding in de *Miroir* is een spiegelbeeld van wat op de gravure en in de *horaria* te zien is. Als zelfstandig tafereel komt dit in de *Speculum* voor als vierde statie van de Kruisweg. In de vertaling van Jean Miélot evenwel werd in plaats van Christus voor Pilatus, Christus voor Caïphas getekend (fol. 88) en op de volgende bladzijde Christus voor Herodes (fol. 88v°). In beide laatste taferelen werden, zo bemerkt men al vlug wanneer men het blad naar het licht houdt, de composities doorgecalqueerd. Beide uitbeeldingen zijn dan ook elkaars spiegelbeeld. Verder zijn alleen enige aanpassingen gebeurd aan de kledij van Herodes en van de personen die achter Christus zijn opgesteld. Ook hier weer paste de tekenenaar zijn model aan het bredere beeldvlak aan. Daarnaast gebruikte Miélot opnieuw het procédé van de verdubbeling. Beide mannen die Christus naar Pilatus leiden zoals voorgesteld op de gravure en op de grisaille, werden hier tweemaal in beeld gebracht. De uiterst rechtse figuur werd aan deze nieuwe plaats aangepast: thans zien we ook zijn handen en hij is nu eveneens gewapend met een lans. Dit alles is ook op de versozijde terug te vinden maar, zoals boven beschreven, iets meer gevarieerd. Het ongewijzigd overnemen op folio 88 van de beeldelementen, die ook op de gravure en de grisailleminiaturen te zien zijn, geeft ons voldoende zekerheid om te stellen

34 ANTWERPEN, MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ms. 184, Getijdenboek (Noordelijke Nederlanden, ca. 1440-1450), fol. 68^{v}; BRUSSEL, KB, ms. 21696, Getijdenboek (Noordelijke Nederlanden, ca. 1440-1460), fol. 32^{v}; LONDEN, VICTORIA AND ALBERT MUSEUM, George Reid Ms. 32, Getijdenboek (Noordelijke Nederlanden, ca. 1440-1450), fol. 83^{v}; UTRECHT, CATHARIJNECONVENT, BMH ms. 55, Getijdenboek (Noordelijke Nederlanden, ca. 1440-1450), fol. 88^{v}; WARSCHAU, BIBLIOTEKA NARODOWA, ms. Gollandskaja O.v.I. 3 (3779), Getijdenboek (Noordelijke Nederlanden, ca. 1440-1450), fol. 17^{v}; (afbeeldingen van alle geciteerde voorbeelden respectievelijk in: M. OSTERSTROM RENGER, *art. cit.*, afb. 18-22.

dat eerst deze folio verlucht en daarna de versozijde gecalqueerd werd. Er is nog meer dat deze stelling kracht bijzet: het hoofddeksel dat Caïphas hier draagt is hezelfde als dat van Pilatus op de gravure en op de miniaturen. De linkerkant van deze compositie werd nog opgevuld met twee soldaten in wapendracht. Dit koppel treft men - al of niet van wapens voorzien - nog aan op de Kruisdraging (fol. 44v°) en op de Kruisafneming van het 44ste kapittel (fol. 93v°) (afbn. 13, 23). In laatstgenoemd tafereel komen ze samen met Pilatus voor. Opmerkelijk is dat de figuren hier opnieuw dichter bij elkaar geschoven werden. Beide soldaten zijn wellicht eveneens afgeleid van de hoger reeds ter sprake gebrachte groep van krijgslui. Op nog twee andere plaatsen vinden we elementen terug die aan het hier beschreven tafereel ontleend zijn. Links van de Bespotting van Christus (fol. 38v°) (afb. 7) komt de centrale groep terug op een wijze die zeer nauw aanleunt bij de gravure van de Meester van de Liefdestuinen, maar dan in spiegelbeeld. De compositie is er opnieuw zeer compact en blijkbaar heeft de tekenaar bij het overnemen van zijn model problemen gekend. In elk geval wijst het platgedrukte aangezicht van de linkse soldaat zoals het getekend is in de plooi van zijn kaproen hierop. Een andere plaats waar men ontleningen aan genoemd model terugvindt, betreft de tekening met de gouden tafel die naar de zonnetempel gebracht wordt (fol. 11). De uiterst rechtse figuur op deze illustratie is opnieuw een exacte kopie van de soldaat met gekartelde kaproen uit het Pilatustafereel. We treffen hem ook nog aan op de tekening met Achior die aan een boom gebonden wordt (fol. 41). Zijn confrater onderging in de voorstelling van Christus tussen de schriftgeleerden een echte metamorfose. Daar staat hij achter Maria en fungeert er als niemand minder dan Jozef de voedstervader (fol. 97v°).

Een derde compositie die zowel in de *Miroir*, de getijdenboeken als de gravures zeer verwant is betreft de Geseling van Christus. Dit tafereel komt tweemaal voor in de *Speculum*, als antitype van het 20ste kapittel (fol. 40v°) en als de vijfde statie van de Kruisweg *(Leure de tierce)* in het 43ste kapittel (fol. 89) (afbn. 8, 9). De uitbeelding op folio 40v° is, in weerwil van wat

Fiero stelt, niet verwant aan die op folio 89[35]. Laatstgenoemde tekening staat veel dichter bij het model zoals het ook weerklank vond in de gravure (afb. 10) en in de miniaturen[36]. De tweede uitbeelding in het Brusselse handschrift is het spiegelbeeld van de gravure, maar voor de rest zijn de gelijkenissen zeer overtuigend. Zowel de wijze waarop Christus aan de geselkolom voorgesteld is, de manier waarop één der geselaars het touw vasthoudt waarmee Christus' benen vastgebonden werden en ook hun kledij en hun houdingen zijn volledig dezelfde. Hier heeft de illustrator het brede beeldvlak met een tweede tafereel, de Bespotting van Christus opgevuld hoewel dit tafereel strikt genomen hier niet thuishoort. Slechts op één plaats vinden we nog een gedeeltelijke overname van dit model. Het betreft de uitbeelding van de Doornenkroning waar beide geselaars tussen andere personages die Christus bespotten en hem de doornenkroon opzetten, voorgesteld zijn (fol. 42v°) (afb. 12).

Ook de Kruisdraging werd door Miélot en de andere illustrators op verwante wijze uitgebeeld (afbn. 11, 13, 14). Dit model nam de tekenaar integraal, maar iets meer in de breedte uitgewerkt, over op folio 44v°. Hetzelfde gegeven vindt men, in spiegelbeeld, op de gravure van de Meester van de Liefdestuinen[37]. Hoger werd reeds opgemerkt dat beide soldaten die achter Simon van Cyrene opstappen, ook voorkomen op het tafereel met de Kruisafneming (fol. 93v°) (afb. 23). Voor de uitbeelding van de Kruisdraging in het 43ste kapittel (fol. 89v°) (afb. 13) werd slechts gedeeltelijk gebruik gemaakt van het model: alleen de figuur van Simon van Cyrene is er gekopieerd.

35 G.K. FIERO, *o.c.*, p. 223.

36 Bijvoorbeeld in: LONDEN, VICTORIA AND ALBERT MUSEUM, George Reid ms. 32, Getijdenboek (Noordelijke Nederlanden, ca. 1440-1450), fol. 87v°; (afb.: G.K. FIERO, *o.c.*, nr. 30).

37 Volgens J.D. HINTZEN, *art. cit.*, p. 179 maakte de Meester van de Liefdestuinen op zijn prent met de Kruisdraging een copiefout. Het spijkerblok dat voor Christus' voeten bevestigd is werd door hem niet begrepen vermits hij een bloem eraan laat ontluiken. De vraag luidt hier dan ook of deze bloem inderdaad aan het spijkerblok ontluikt dan wel gewoon op de grond bloeit.

Simon van Cyrene komt nog voor als één van de personages die Achior aan een boom binden (fol. 41)[38]. Beide soldaten die achter Simon mee opstappen naar Golgotha treft men nog aan, zoals hoger reeds opgemerkt, in het tafereel met de Kruisafneming (fol. 93v°) en op dat met de Kruisdood (fol. 50v°)[39]. De Christus van de Voetwassing (fol. 87) tenslotte is een lichtjes aangepaste versie van die op de Kruisdraging (afb. 15).

De Kruisiging in de *Miroir* is eveneens zeer verwant aan die bij de Meester van de Liefdestuinen en de miniaturisten (afb. 20). Hoewel Gloria Fiero enkele miniaturen citeert waarin figuren uit de Kruisiging overgenomen zijn, bespreekt zij dat tafereel zelf niet. Hierdoor klopt haar telling van het aantal zeer verwante taferelen in de Spiegel, de getijdenboeken en op de gegraveerde cyclus niet meer. In elk geval behoort het model waarover Jean Miélot beschikte tot het complex dat tot nog toe werd besproken. Zowel de Christusfiguur als Maria en Sint-Jan zijn zonder meer uit eenzelfde bron herkomstig. Bij de overname van het voorbeeld heeft de illustrator de beproefde procédés opnieuw toegepast. Vanwege het brede beeldvlak werd de compositie uit elkaar getrokken en bovendien de figuur van de goede en de slechte moordenaar toegevoegd (fol. 48v°). In de laatste kapittels van de Spiegel komt dit tafereel nog driemaal voor. Een eerste keer in kapittel 43, in combinatie met de Kruisdraging (fol. 89v°) (afb. 14) en een tweede keer op de volgende foliozijde als laatste statie van de Kruisweg: *leure de none* (fol. 90) (afbn. 7, 16). Hier bevat de Kruisiging slechts de figuren van Christus, Maria en Johannes en is de compositie breder opgevat dan in beide voornoemde gevallen. Een derde keer tenslotte fungeert de Kruisdood als vijfde smart van Maria in kapittel 44 (fol. 93) (afb. 17). De verluchter heeft hier, in tegenstelling tot de andere uitbeeldingen, de schedel van Adam aan de voet van het kruis uit zijn model overgenomen. Verder heeft

38 Dit ontsnapte aan de aandacht van G.K. FIERO, *o.c.*, p. 223.

39 G.K. FIERO, *ibid.*, vergist zich wanneer zij overname van elementen uit het model op de folia 10v, 48v, 90, 93, 95v en 97v vaststelt. Terecht citeert zij de folia 50v en 89v, maar vergeet fol. 41.

hij rechts de stad Jerusalem uitgebeeld.

De miniaturist heeft Sint-Jan in het tafereel met de Opdracht van Maria (fol. 10v°), door een aangepaste baarddracht en een passend hoofddeksel te tekenen, omgetoverd tot de oudere Joachim (afb. 18). Anna is hier een aangepaste versie van de Maria onder het kruis; dit wil zeggen dat de onderste van de gekruiste armen hier op een nogal ongelukkige wijze vervangen is door een arm, die het kind Maria vastneemt. De Ontmoeting van Maria met haar nicht Elisabeth als tweede vreugde (fol. 95v°) toont ons, contradictorisch genoeg, de treurende Madonna van onder het kruis (afb. 19). Elisabeth van haar kant is er voorgesteld als koningin. Dezelfde figuur die ook de rol van de koningin van Saba bij Salomon speelt (fol. 85). Deze figuur treedt ook nog op als de vrouw van Job (fol. 42) en als de dochter van Astyages (fol. 7), beiden evenwel zonder kroon. Onder een ietwat meer gevarieerde vorm - de wijzende hand is hier met uitgebeeld - treffen we deze vrouw ook nog aan als hofdame bij de treurende Noëmi (fol. 54).

De Kruisafneming in de *minute* vindt men op zeer verwante wijze terug bij de Meester van de Liefdestuinen en bij de Noordnederlandse verluchters (afbn. 21, 22, 23). Vergeleken met de gravure en met de miniaturen geeft de tekening in de Brusselse codex het gebeuren in spiegelbeeld weer (fol. 52v°). En zoals al vaak werd opgemerkt is ook hier de compositie minder gesloten en compact weergegeven. De groep van treurende vrouwen staat niet meer onder, maar naast het kruis, op gelijke hoogte als de figuur die de nagel uit Christus' voeten verwijdert. Aan de andere kant bevindt zich een soldaat, van het type dat in heel wat tekeningen opduikt, vergezeld van drie Joodse hoogwaardigheidsbeklederS. Dit drietal vinden we nog, maar verdubbeld, op de voorstelling van de zesde vreugde van Maria: het terugvinden van Jezus (fol. 97v°). De Kruisafneming maakt ook deel uit van de smarten van Maria in het 43ste kapittel (fol. 93v°) (afb. 23). Hier werd hetzelfde model gebruikt als boven beschreven, maar in een andere combinatie. In plaats van de groep gevormd door de soldaat en de hoogwaardigheidsbeklederS uit te beelden zijn hier Pilatus en twee soldaten voorge-

steld. Rechts van het kruis komen dan de Maria's en Sint-Jan voor. De twee Maria's die vooraan opgesteld staan werden echter verdubbeld. De figuur van de man die de nagel uit Christus' voeten verwijdert is hier schuiner in beeld gebracht. Men krijgt de indruk dat hij voorover zal vallen. Deze personages komen nog twee keer voor op de Kruisnageling (fol. 46v°) waar ze, opnieuw contradictorisch, fungeren als de beulen die de nagels in Christus' rechterarm en zijn voeten slaan (afb. 24). In nog een totaal andere situatie vinden we hem terug. Als hogepriester achter het altaar bij de Opdracht van Maria in de tempel (fol. 10v°) (afb. 18). De schuin geplaatste figuur van de Kruisafneming op folio 93v° laat reeds vermoeden dat de illustrator zijn model doorcalqueerde.

Met de Graflegging belanden we bij de voorlaatste compositie die de verschillende illustrators gebruikten (afbn. 25, 26)[40]. Hoewel de uitbeelding in de Spiegel (fol. 54v°) zeer verwant is aan de gravure en aan de miniaturen van de getijdenboeken, zijn er toch enkele wijzigingen opgetreden. Zo staat de sarcofaag hier evenwijdig aan de onderste beeldrand en zijn Jozef van Arimathea en Nichodemus anders in beeld gebracht. De tombe zelf is van een andere makelij en verder is de compositie het spiegelbeeld van de gegraveerde voorstelling en van die in de *horaria.*

In dit verband moet hier zeker nog gewezen worden op het tafereel met Christus in de hof van Olijven als tweede statie van de Kruisweg (fol. 87v°) (afb. 28). Deze compositie komt eveneens voor in het oeuvre van de Meester van de Liefdestuinen (afb. 27), evenals in één van de Noordnederlandse getijdenboeken met grisailles[41].

Dit brengt het totaal aantal mogelijke modellen op acht. Dit zijn er twee méér dan Fiero aanduidde[42]. Verder is hier nog van

40 Bijvoorbeeld ANTWERPEN, MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ms. 184, Getijdenboek (Noordelijke Nederlanden, ca. 1440-1450), fol. 89v.

41 WARSCHAU, BIBLIOTHECA NARODOWA, ms. Gollandskaja O.v.I. 3 (3779), Getijdenboek (Noordelijke Nederlanden, ca. 1440-1450), fol. 13v; afb.: A.W. BYVANCK, *La miniature dans les Pays-Bas...*, *o.c.*, Parijs, 1937, pl. LVIII, nr. 160.

42 G.K. FIERO, *o.c.*, p. 222-223.

belang dat bepaalde figuren in de *Miroir*, mogelijk herkomstig uit andere bronnen, volgens de reeds aangestipte procédés vermenigvuldigd werden. Hoger kwamen reeds enkele van dergelijke figuren ter sprake. Nog een treffend voorbeeld hiervan is de grote (reuzen-)figuur die voor de eerste keer opduikt bij de drie helden die David water uit Betlehem brengen (fol. 19v°). Hij verschijnt opnieuw ten tonele, ditmaal verdubbeld, links en rechts van de Bespotting van Samson (fol. 40). De ene figuur is er het spiegelbeeld van de andere.

De voorstelling van de Geboorte van Christus in de Spiegel (fol. 16v°) vertoont, zoals gezegd, duidelijke verwantschap met een Epifanie van de Meester met de Banderollen[43] (afbn. 29, 30). Deze graveur, zo neemt men aan, was actief in Gelderland-Overijssel en begon zijn carrière in de vijftiger jaren van de 15de eeuw en beëindigde die ten laatste omstreeks 1470[44]. Dankzij de kopie van de Epifanie in de Brusselse codex van 1449 kunnen we de loopbaan van de graveur vóór genoemd jaar laten aanvangen. In beide voorstellingen ligt Maria op dezelfde wijze in het kraambed en houdt zij het naakte Jezuskind, dat op de gravure in de gave van de oudste Wijze grabbelt en in de *Miroir* identiek dezelfde gebaren maakt, vast. Achter het bed staat een vroedvrouw met een mandje in de hand. Nog verder op de achtergrond zijn os en ezel uitgebeeld. Rechts, enigszins afgezonderd, zit de oude Jozef op een bankje of op de grond. Op de gravure steunt hij op zijn staf en houdt een rozenkrans vast terwijl hij in de Spiegel dezelfde gebaren maakt doch zonder de staf en de rozenkrans. Op folio 96 treft men, als *la tierce*

43 F.W.H. HOLLSTEIN, *Dutch and Flemish Etchings*, *Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700*, 12. *Masters and Monogrammists of the 15th Century*, Amsterdam, z.d., p. 27. - Over de Meester van de Banderollen cf. M. LEHRS, *Der Meister mit den Banderollen*, Dresden, 1886; ID., *Geschichte und kritscher Katalog des deutschen*, *niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. Jahrhundert*, 4, Wenen, 1921, p. 1-27; M. GEISBERG, *Die Anfänge des Kupferstichs* (*Meister der Graphik*, 2), Leipzig, 1923 (2), p. 74-77; A.I. LOCKHART, *Four Engravings by the Master with the Banderolles*, in *The Bulletin of The Cleveland Museum of Art*, Oktober 1973, p. 247-255.

44 M. LEHRS, *Geschichte und kritischer Katalog...*, *o.c.*, p. 24.

joye de n(ost)re dame een tweede uitbeelding van de Geboorte (afb. 31) aan. Dezelfde beeldelementen zijn er te zien als op het zopas beschreven tafereel, maar dan enigszins anders geschikt. Het kraambed is er zodanig scheef getekend dat men de indruk krijgt dat de Moeder en het Kind eruit zullen rollen; Jozef is hier wel voorzien van een staf, de vroedvrouw bevindt er zich ongeveer op dezelfde plaats als op de vorige uitbeelding, maar os en ezel zijn thans wat dichter bij het hoofdgebeuren uitgebeeld.

Uit deze omstandige beschrijvingen blijkt dat Jean Miélot dezelfde voorbeelden, of gedeelten ervan, vaak aanwendde. Hij verdubbelde de figuren, schoof ze uit elkaar, maakte de compositie breder en vulde de originele aan met nieuwe elementen. Ook paste hij de figuren aan, liet sommige terugkeren in andere beeldcontexten, calqueerde, nam fragmenten over en tekende in spiegelbeeld. Dit leidt tot de conclusie dat de illustrator gebruik maakte van voorbeelden op losse bladen en niet van modellen in een verzamelboek zoals Fiero postuleerde[45]. Hiervoor pleiten diverse gegevens die hoger aan bod kwamen en die we hier bij wijze van recapitulatie op een rijtje zetten. Een eerste element dat in die richting wijst handelt over een klein maar betekenisvol detail, met name het vreemde aangezicht van de figuur met zotskap uit het Herodes- of Caïphastafereel zoals overgeplant in de Bespotting van Christus (fol. 38v^{o}) (afb. 7). Dit vreemde detail laat toe te onderstellen dat de tekenaar zijn model onder het blad van de *Miroir* legde en, mogelijk naar een lichtbron gehouden, overtekende. De slechte zichtbaarheid van het aangezicht in profiel gaf dan aanleiding tot de stuntelige weergave van het aangezicht in de plooi van de kap.

Voor deze praktijk pleiten ook de talrijke verschuivingen die de miniaturist met het onderliggend model uitvoerde. Hierdoor werden composities minder compact en derhalve aangepast aan

45 G.K. FIERO, *o.c.*, p. 225-227.

de breedte die in de Spiegel voor de illustraties voorzien was. Hierdoor bleek het ook mogelijk figuren van het model tweemaal of meer in beeld te brengen. Naast de talrijke voorbeelden hierboven ter sprake gebracht, kan hier nog gewezen worden op de miniatuur met de Intocht in Jerusalem (fol. 30v°). Daar is het personage dat zijn mantel op de grond uitspreidt zowel links als rechts van de boom getekend. De stereotype soldaten-figuur die steevast terugkeert en wiens formaat in alle taferelen hetzelfde blijft, wijst eveneens op die typische techniek van vermenigvuldigen. De meest opmerkelijke voorbeelden hiervan betreffen de taferelen met Christus die zijn belagers doet vallen en de prefiguraties hiervan (fol. 34v°-36) en dat met het Judasverraad (fol. 36v°). Een ander detail dat ongetwijfeld op deze calqueertechniek wijst is de scheef in beeld gebrachte figuur die de nagel uit Christus' voeten verwijdert (fol. 93v°) (afb. 23). Hier lag het model ongetwijfeld scheef onder de folio.

Verder dient nog benadrukt te worden dat alleen die taferelen in het Brussels handschrift 9249-50 van enige grafische kwaliteit getuigen welke naar modellen gekopiëerd zijn. Deze kwaliteitsnorm zette ons ertoe aan het model van de wakende Christus in Gcthsemane op te sporen. We vonden dan ook een gelijkende compositie in het oeuvre van de Meester van de Liefdestuinen en in het Noordnederlands getijdenboek te Warschau[46].

Andere composities in de *Miroir* waarvan wij op basis van hun grafische kwaliteiten menen te mogen onderstellen dat ze ook, gedeeltelijk of volledig, naar modellen uitgevoerd werden zijn: Augustus en de Tiburtijnse sibylle (fol. 18) en de Intocht in Jerusalem (fol. 30v°). Tot deze groep behoren nog de Geboortetaferelen (fol. 16v° en 96) waarvoor Miélot gebruik maakte van een Aanbidding van de Drie Koningen van de Meester met de Banderollen (afbn. 29, 30, 31). De Intocht van David na zijn overwinning op Goliath (fol. 31v°), is duidelijk voor wat de groep onderdanen betreft, samengesteld uit beeldelementen herkomstig van diverse voorbeelden. Verder zijn be-

46 Cf. noot 41.

paalde stadsgezichten zoals die op enkele taferelen voorkomen zo met elkaar verwant en vertonen deze een zulkdanig grafisch karakter, dat ook hier van het gebruik van modellen moet gesproken worden.

Het samenbrengen binnen eenzelfde compositie van beelelementen, ontleend aan verschillende bronnen, kon zeer vaak vastgesteld worden. De wijze waarop deze diverse onderdelen samengevoegd zijn leert ons iets over de praktijk van het modellengebruik: binnen één miniatuur werden personages samengebracht van diverse grootte en op verschillende grondlijnen. Dit betekent dat de verluchter er niet naar streefde zijn citaten tot een coherent geheel samen te smelten door eenheid te brengen in de ruimte waarbinnen een tafereel zich afspeelt en in de proporties van de daarin agerende personen. Dit is, naar onze mening, enkel te verklaren door het letterlijk overnemen, dit wil zeggen het calqueren van de modellen. Deze mening kan onderstut worden door een vaststelling die geen enkel onderzoeker tot nu toe gedaan heeft: de afmetingen van de figuren in de Brusselse codex stemmen op de millimeter na overeen met die van de personages op de Passiegravures van de Meester van de Liefdestuinen[47]. Deze techniek van ontlening verklaart dan ook het contrast tussen de personages die van een redelijke grafische kwaliteit getuigen enerzijds en de stuntelige figuurtjes die van tijd opduiken anderzijds. Het is verder haast onmogelijk dat de tekenaar figuren van een redelijk goede grafische kwaliteit met de vrije hand zou nagetekend hebben. Voor het letterlijk citeren of calqueren pleit nog de vaststelling dat niet alleen prenten van de Meester van de Liefdestuinen werden aangewend, doch ook minstens één gravure van de Meester met de Banderollen en verder nog motieven uit het speelkaartenrepertorium. Reeds Lehmann-Haupt wees erop dat deze motieven, vooral dan de beer, *quite mechanically*, zonder integratie

47 Deze opmetingen hebben wij doorgevoerd op het handschrift zelf te Brussel en voor de gravures op basis van de afmetingen door F.W.H. HOLLSTEIN, *o.c.*, p. 174 genoteerd. De prenten vindt men op ware grootte afgedrukt in M. LEHRS, *Der Meister der Liebesgärten...*, *o.c.*, pl. II-VI.

in de totale voorstelling werden overgenomen[48].

Het spiegelbeeldkarakter van sommige tekeningen zoals te zien op de composities met Christus voor Pilatus (fol. 38v° en 88), de Kruisdraging (fol. 44v°), de Kruisafneming (fol. 52v°), de Graflegging (fol. 54v°), Christus in de hof van Olijven (fol. 87v°) en de Geseling (fol. 89) kan evenzeer door de praktijk van het calqueren verklaard worden: een omgedraaid model onder de folio waarop het moet overgetekend worden levert een spiegelbeeld op.

Uit onze opzoekingen, vooral gericht op de illustratie-techniek van de *Miroir* 9249-50 te Brussel, is gebleken dat Jean Miélot, op een vernuftige wijze gebruik maakte van bestaande composities of gedeelten ervan om een ontwerp of *minute* te vervaardigen. Deze praktijk bestond meer in het bijzonder uit het letterlijk calqueren van gravures of van beeldelementen eruit. Hierdoor wordt de hypothese van Gloria K. Fiero (in het spoor van H. Lehmann-Haupt) zwaar ondermijnd. Deze hypothese stelt dat een Noordnederlands verluchter (de hand C van het getijdenboek B.P.L. 224 te Leiden) met een modelboek waarin bewuste composities opgetekend waren in Rijsel terechtkwam en dat dit boek later in het atelier van Gutenberg te Mainz geraadpleegd werd. De lezer zal zich terecht afvragen waarom uitgerekend Rijsel als (tijdelijke) verblijfplaats van deze miniaturist aangezien wordt. In de eerste plaats omdat Fiero ervan uitgaat dat de *Miroir* aldaar van illustraties voorzien werd en in de tweede plaats omdat, naar haar mening, in nog een ander handschrift dat in 1455 in Rijsel ontstond een miniatuur te vinden is van genoemde hand C. Het betreft de frontispies met een auteur in zijn studio in de *Avis pour faire le passage d'Outre-Mer* van Guillaume Adam in vertaling van Jean Miélot[49]. Wij willen hier niet betwisten of dit portret inderdaad aan hand C moet toegekend worden - anderen schrijven het toe aan

48 H. LEHMANN-HAUPT, *o.c.*, p. 36.

49 BRUSSEL, KB, ms. 9025, GUILLAUME ADAM (JEAN MIÉLOT, vert.), *Avis pour faire le passage d'Outre-Mer* (Rijsel, 1455), fol. 1.

le Tavernier[50] - maar wel dient hier getwijfeld aan dit gegeven, als argument voor de hypothese van het overbrengen van een Utrechts modelboek naar Rijsel, temeer daar de *Miroir* haast onmogelijk in deze stad kan geïllustreerd zijn. Eerder dient hier aan Brugge gedacht.

Deze bewering vindt een grond in de concrete omstandigheden waarin de codex ontstond. Zoals de colofon laat weten ontstond de Spiegel achtereenvolgens te Rijsel, Brussel en Brugge[51]. Hieruit kan men afleiden dat het manuscript te Rijsel in een aanvangsstadium verkeerde. Dit wordt nog bevestigd door de omstandigheid dat het hof in 1449 enkel tussen 17 en 28 januari te Rijsel verbleef. Van 5 februari tot 17 maart en van 6 april tot 14 mei was de hertog met zijn gevolg te Brussel en van 17 mei tot 12 januari van het daaropvolgend jaar verbleef hij aanhoudend te Brugge[52]. Dat de illustraties van het handschrift wellicht in laatstgenoemde stad aangebracht werd blijkt ook uit, zoals hoger reeds opgemerkt werd, de navolging van een Brugs *Speculum*handschrift van het Italiaanse type.

Summary

Jean Miélot's minute for a *Miroir de la Salvation humaine* (Brussels, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms. 9249-50) contains pen-drawings which on numerous places are more or less related to engravings by the Master of the Playing Cards, the Master of the Love Gardens and the Master with the Banderoles. There is no consensus about the precise relation between the drawings and the prints. Some researchers suggest that Miélot copied the engravings, while others think that a common source (modelbook) was used by various illustrators. A closer investigation of Jean Miélot's specific illuminating practice in the manuscript itself leads to the conclusion that he completely or in part traced the engravings, or elements front them, by means of various processes (translat. Drs. C. Stroo).

50 G.K. FIERO, *o.c.*, p. 208-215; L.M.J. DELAISSÉ, *La miniature flamande* (tent. cat.), Brussel, 1959, p. 88, nr. 88 schrijft aan Tavernier toe. Afgebeeld op de kaft van: ID., *oc.*

51 Cf. noot 6.

52 Cf. H. VANDERLINDEN, *Itinéraires de Philippe le Bon*, Brussel, 1940, p. 263-271; *Manuscrits datés...*, *o.c.*, p. 45.

1. *Gevangenneming*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 36^{v}.

2. *Gevangenneming*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 92^{v}.

3. *Gevangenneming*, kopergravure, 95 × 88 mm, Meester Liefdestuinen, voor 1449. Nuremberg, *Germanisches Nationalmuseum.*

4. *Christus voor Pilatus*, kopergravure, 117 × 88 mm, Meester Liefdestuinen, voor 1449. Nuremberg, *Germanisches Nationalmuseum.*

5. *Christus voor Caïphas*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 88.

6. *Christus voor Herodes*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 88^{v}.

7. *Bespotting van Christus*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 38^{v}.

8. *Geseling*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 40^{v}.

9. *Bespotting en Geseling*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-50, fol. 89.

10. *Geseling*, kopergravure, 118 × 35 mm, Meester Liefdestuinen, voor 1449, Nuremberg, *Germanisches Nationalmuseum.*

11. *Kruisdraging*, kopergravure, 94 × 67 mm, meester Liefdestuinen, voor 1449, Nuremberg, *Germanisches Nationalmuseum.*

12. *Doornenkroning*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 42^{v}.

13. *Kruisdraging*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 44^{v}.

14. *Kruisdraging en Kruisiging*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250.

15. *Voetwassing*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *ms. 9249-9250*, *fol. 87.*

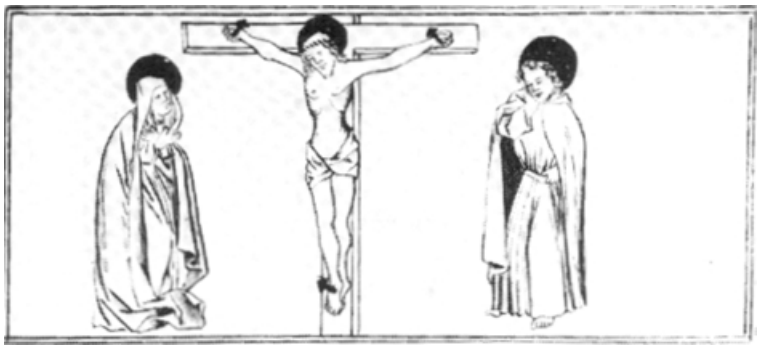

16. *Kruisiging*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 90.

17. *Kruisiging*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 93.

18. *Opdracht Maria*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9242-9250, fol. 10^{v}.

19. *Visitatie*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 95^{v}.

20. *Kruisiging*, kopergravure, 95 × 68 mm, Meester Liefdestuinen, voor 1449. Parijs, *BN*, *Dépt. des Estampes*, Ea20a rés.

21. *Kruisafneming*, kopergravure, 96 × 68 mm, Meester Liefdestuinen, voor 1449, Parijs, *BN*, *Dépt. des Estampes*, Ea20a rés.

22. *Kruisafneming*, tekening uit *Miroir de la salvation huamine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 52^{v}.

23. *Kruisafneming*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 93^{v}.

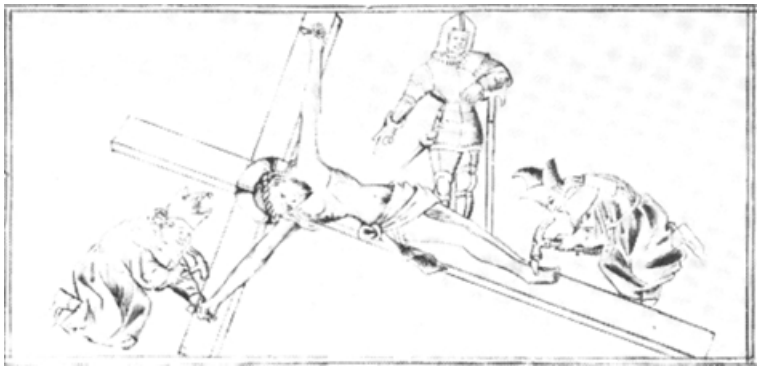

24. *Kruisnageling*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 46.

25. *Graflegging*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449, Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 54^{v}.

26. *Graflegging*, kopergravure, 96 × 67 mm, Meester Liefdestuinen, voor 1449. Parijs, *BN*, *Dépt. des Estampes*, Ea20a rés.

27. *Christus in de Hof van Olijven*, kopergravure, 96 × 68 mm, Meester Liefdestuinen, voor 1449. Parijs, *BN*, *Dépt. des Estampes*, Ea20a rés.

28. *Christus in de Hof van Olijven*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 87^{v}.

29. *Aanbidding der Wijzen*, kopergravure, 160 × 133 mm, Meester met de Banderollen. Wenen, *Graphische Sammlung Albertina.*

30. *Geboorte van Christus*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 16^{v}.

31. *Geboorte van Christus*, tekening uit *Miroir de la salvation humaine*, 96 × 181 mm, Jean Miélot, 1449. Brussel, *KB*, ms. 9249-9250, fol. 96.

Copyright Brussel, Kon. Bibl., voor alle afbeeldingen, behalve de gravures.

Verzoek van L. Guicciardini aan de magistraat van Gent

door Dr. B.A. Vermaseren
(Breda)

In zijn boek over Lodovico Guicciardini zegt Touwaide dat de bekende auteur van de beschrijving der Nederlanden op 12 december 1566 een exemplaar van zijn werk aan de magistraat van Gent aanbood. Een bron van zijn vermelding geeft hij echter niet[1].

Het toeval deed ons het schrijven aan de hand dat het boek vergezelde. Er blijkt uit dat de datum is: 16 december. En op het stuk staat aangetekend dat het op de 28ste van die maand in het college van de magistraat is behandeld.

Hieronder volgt dat schrijven. Het draagt geen handtekening. Dat wijst er op dat men in feite een request vóór zich heeft, waarvan de bedoeling is een of andere beloning te ontvangen: de laatste zin wijst trouwens daarop.

Op de adreszijde is iets door het zegel weggevallen en door ons aangevuld.

1 R.H. TOUWAIDE, *Messire Lodavico Guicciardini Gentilhomme Florentin*, Nieuwkoop, 1975, p. 77.

Ludovicus Guicciardinus, amplissimo Senatui G[andensi] S[alutem] P[lurimam] D[at].
Cum hoc opus de vestrę Inferioris Germanię descriptione condiderim (domini mei observantissimi) in honorem atque commodum totius huius Provincię visum est mihi non alienum esse ab hoc meo officio civitatibus capitalibus ut est vestra omnium laxissima, exemplar unum offerre, ut hinc cernere liceat, quantum ea in re laboris exhauserim, et quantum benevolentię erga illustrissimam nationem vestram ostenderim, supplico magnificentię vestrę ut bonum animum meum in optimam partem accipiatis, et me apud vos quam commendationem habere velitis.
Valete.
Antverpię, 16 die decembris 1566.
(Adres:) [Am]plissimo et prudentissimo
[senatui] pręclarę civitatis
[Gand]ensis
(Andere hand:) R/^{e} in collegio den
28^{en} decembris 1566tich
(GENT, *Stadsarchief*, S 2ter, del. 1: autografen 1547-1599 (ongenummerd, niet gefolieerd)).

Some considerations on Plantin's printing of De la Hele's *Octo missae*

by Lavern John Wagner
(Quincy, Illinois)

George de La Hele's *Octo Missae*, printed by Christopher Plantin in 1578, occupies a unique position both in the printing output of Plantin, and in the history of music printing during the 16th century. In connection with it, some interesting considerations suggest themselves.

Christopher Plantin did not specialize in printing music. He had, in fact, been in the printing business for over 20 years before he printed his first example of polyphonic music. Certainly, he did not need this collection to establish his firm as one of the outstanding printing houses of the day. His editions were already famous. Therfore, why would he enter this specialized field of printing with a lavishly sumptuous collection of the most conservative musical form in his day, a volume of masses?

One explanation which has been given concerns the void in music printers which occurred in Antwerp between 1578 and 1582. During this period the firm of Phalèse, which specialized in music printing, was inactive, the older Pierre Phalèse having died c. 1576 and his son Pierre II being still in the process of establishing himself up to 1582. Plantin filled the gap between 1578 and 1582 with his most important printings of music[1]. While this explanation probably has some validity, it does not

1 SUSAN E. BAIN, *Music printing in the Low Countries in the Sixteenth Century* (unpublished Ph.D. Dissertation, Cambridge, England, 1973), p. 128.

explain the grand manner in which Plantin, who was not a musician himself, entered into the printing of music. It is interesting to explore some other facets of Plantin's activity in this field.

In 1572 Plantin completed the monumental task of printing his polyglot Bible commissioned by King Philip II of Spain. This magnificent edition, with a synchronized text in five languages, had placed an enormous strain on the printer's financial resources. Now he looked forward to collecting the reward for his labors. However, this was not to be so simple. Years went by, and King Philip still owed great sums to the printer from this project.

Furthermore, hardly had the polyglot Bible come off his presses, than Plantin, who always eagerly accepted a new challenge, made plans for an Antiphonary in a very large format, also to be printed to the order of the King of Spain and to be subsidized by him. This large folio size edition was to surpass anything the printer had previously done, and in preparation for it he spent the great sum of almost 22,000 florins on 1800 reams of special paper, types, and punches[2]. He had special alphabets prepared, designed by the finest artists and engravers of Antwerp. Among these were two sets, probably engraved by Gerard van Kampen, the one with the letters superimposed upon natural flowers, the other with intricate lacings about the letters. There was also a series of eleven letters, by an unknown designer, engraved by Antoine van Leest, on which angels were playing various musical instruments. But the grandest of the majuscules was a series of eleven letters representing subjects of the Old and New Testament, designed by Pieter van der Borcht, and engraved by Antoine van Leest[3]. After all of these preparations, and after only seven sheets had been printed,

2 COLIN CLAIR, *Christopher Plantin*, London, Cassell, 1960, p. 100.

3 J.A. STELLFELD, *Bibliographie des Éditions Musicales Plantiniennes*, in *Académie Royale de Belgique*, *Classe des Beaux-Arts*, *Mémoires*, 5, 1948-49, p. 12-13.

King Philip cancelled his order for the Antiphonary.

In 1578 Plantin had all the materials described above on hand, and used them in his first publication of polyphonic music, the *Octo Missae* of George de La Hele. But why did Plantin choose to print the music of the young composer de La Hele rather than that of some mature and well-established musician?

An examination of the background of the composer will aid in understanding Plantin's choice. George de La Hele (born in Antwerp, 1547, died in Madrid, August 27, 1586) received his early musical training at the Cathedral of Our Lady in Antwerp[4]. He was among the first group of choirboys who, in 1560, went from the Low Countries to Madrid to sing in the chapel of Philip II, then directed by Pierre de Manchicourt. He served there for ten years. After studying at the University of Alcalá under royal patronage, he returned in 1570 to the Low Countries to further his education at the University of Louvain. Discontinuing his theological studies, he became choirmaster at St. Rombaut in Mechlin in 1572, and about 1574 went to the Cathedral of Tournai in a similar capacity. In 1576 he achieved a certain amount of fame by winning two prizes for his compositions at the contest in honor of St. Cecilia at Évreux. His motet, *Nonne Deo subiecta erit anima mea*, was awarded the second prize, a golden ring adorned with a silver harp, while his chanson, *Mais voyez mon cher esmoy*, gained the third prize, a golden ring ornamented with a silver lute[5].

In his excellent description and study of Plantin's musical publications, J.A. Stellfeld puts forth a hypothesis on Plantin's choice of George de La Hele's masses for his first music print-

4 Biography of de La Hele: GEORGES VAN DOORSLAER, *George de La Hele*, *maître de chapelle-compositeur*, *1547-1587*, in *Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, *Bulletin*, 1923-24, p. 108-140.

5 History of the contest at Évreux: T. BONNIN and A. CHASSANT, *Puy de musique*, *érigé à Évreux*, *en l'honneur de madame sainte Cécile; publié d'après un manuscrit du XVIe siècle*, Évreux, 1837; reprint, Geneva, Minkoff, 1972. George de La Hele mentioned, p. 54. Also: H.M. SCHLETTERER, *Musikalische Wettstreite und Musikfeste im 16. Jahrhunderts*, in *Monatshefte fur Musikgeschichte*, 22, 1890, p. 181-207.

ing. Stellfeld reasons that Plantin thought King Philip II would be touched at the dedication of this collection of masses to him by his former choir member. The deluxe edition would show to the sovereign the magnificence in which the Antiphonary would have been printed. This luxurious envoy to Madrid ought to cause the king to regret not having the Antiphonary, while at the same time remind him of his financial obligations to Plantin, going back to the printing of the polyglot Bible[6].

A closer examination of the circumstances surrounding the printing of de La Hele's *Octo Missae* reveals a number of other interesting facets going beyond a fortuitous set of circumstances involving superior quality paper already on hand, beautiful majuscules already engraved, and a former choir boy who was now gaining a foothold among the music professionals of his day.

Plantin's extensive dealings with Philip II had certainly made him aware of the king's fervently religious nature. A deep strain of religious conservatism ran through the Spanish court. In such an atmosphere there could be no thought of dedicating a set of madrigals or chansons to the king. Perhaps not even motets in the newer humanistic style of the time would have been welcome[7]. The perfect reminder to the king of his financial obligations to Plantin would be the gift of a set of masses. These could be heard over and over by the king, who had three masses sung per day, and who frequently spent as many as fourteen hours daily in religious devotions[8]. Note also that, in line with the king's conservative religious attitude, all of the masses in the *Octo Missae* are based on motets, and none are modeled after madrigals or chansons with their more frivolous textual allusions, which were used by many composers of the day as the basis for their masses.

6 STELLFELD, *op. cit.*, p. 28.

7 EDWARD E. LOWINSKY, *The musical avant-garde of the Renaissance*, *or the peril and profit of foresight*, in *Art*, *Science*, *and History in the Renaissance*, ed. Charles S. Singleton, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1967, p. 161-162.

8 ROBERT M. STEVENSON, *Spanish Cathedral Music in the Golden Age*, Los Angeles, University of California Press, 1961, p. 331, n. 34.

But there are still deeper reasons why de La Hele would have been an attractive composer for Plantin to publish. At this point it is useful to consider how George de La Hele, in 1577 a young, upcoming composer about 30 years old, relates to that internationally famous composer of the day, now a generation older than he, Orlandus Lassus.

Lassus must have been viewed in Antwerp as a musician with local connections who made good. His first publications, in 1555 and 1556, occurred while he was living in Antwerp. The so-called 'Antwerp motet book' of 1556 may be viewed as the first publication to show Lassus writing maturely in the Netherlandish style[9]. From the 'Antwerp motet book' George de La Hele took two motets to use as models for parody masses in his *Octo Missae: Gustate et videte*, and *Fremuit spiritu Jesus.* Two other motets of Lassus were also used as parody models in the collection by de La Hele: *Oculi omnium*, which first appeared in the *Patrocinium musices*, *prima pars*, published in 1573 by Adam Berg in Munich, and *Quare tristis es anima mea*, first printed in Paris by Le Roy and Ballard in 1564 in the collection *Primus liber concentuum sacrorum.* Thus four of de La Hele's eight masses, all of which employed the parody technique, were linked to Lassus for their models.

Another point at which de La Hele might be associated with the older master, Lassus, concerns that contest which was held at Évreux beginning in 1575. In the initial 1575 contest Lassus won first prize for his motet, *Domine Jesu Christe qui cognoscis*[10]. In 1576, the second year of the contest, de La Hele won two prizes, both second and third, for his motet and for his chanson. Since Lassus was especially noted for the secular music which he wrote, this award might even be interpreted as placing de La Hele in the same class as the older master[11]. De La Hele was the first composer to win two prizes in one year

9 JEROME ROCHE, *Lassus*, no. 19 of *Oxford Studies of Composers*, London, Oxford University Press, 1982, p. 6-7. Tille of 'Antwerp motet book': *Il primo libro de motetti*, Antwerp, J. Laet, 1556.

10 BONNIN and CHASSANT, *op. cit.*, p. 53.

11 It is not known if Lassus entered the contest in 1576, the second year it was held.

at the contest in Évreux, and certainly, winning these prizes brought him to the attention of the musical world in such a manner that he would be considered a budding composer of the same stature as Lassus.

In answer to the question posed previously as to why Plantin chose the works of de La Hele for his first print, it may now be said that only this composer, of all those available to him, fulfilled all the purposes which Plantin had in mind when issuing his first printing of music. Yet, aside front the fact that Plantin had great pride in his operations as a printer, and always aimed to do first-class work, is there any impetus to be found which would have spurred him to print de La Hele's masses in the grandiose edition in which they appeared?

Beginning already with Attaingnant's seven books of masses by various composers, there was a tendency among printers to employ more elaborate frontispieces, to use more artistically engraved majuscules, and in general to present masses in the most deluxe editions. This tendency continued throughout the 16th century. In 1577 a collection of Lassus' masses was brought out in a sumptuous print by Le Roy and Ballard in Paris. Certainly this work must have been known to Plantin, who kept in close touch with all printing developments through his attendance at the Frankfurt fairs. This printing of Lassus' masses by Le Roy and Ballard was the direct result of the enthusiasm of the French King Charles IX for Lassus' music. A letter dated January 14, 1574, front Le Roy to Lassus describes Charles' delight in Lassus' music, tells the composer that the king wanted to make him composer of the royal chamber, and says that he wanted Lassus' music printed as soon as possible for fear that it might otherwise be lost[12]. The 1577 print of Le Roy and Ballard, *Missae variis concentibus ornatae*, was the first volume of a projected definitive edition of Lassus' masses. The work is beautifully done, and the frontispiece is included

12 SAMUEL F. POGUE, *Le Roy*, in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 6th ed., 20 vols., ed. Stanley Sadie, London, Macmillan, 1980, vol. 10, p. 687.

in Frankel's collection of decorative music title pages[13]. Coming as it does just before Plantin's own printing of de La Hele's *Octo Missae*, the frontispiece of which is also in Frankel[14], and considering the relationships between Lassus and de La Hele, which were certainly becoming apparent to discerning musicians in Antwerp, this edition of Lassus' masses may well have provided the final impetus to Plantin to bring out the grandiose edition of de La Hele's *Octo Missae.*

Would there be any other quarter from which Plantin might have received a suggestion affecting his printing of de La Hele's masses?

An influential supporter of Plantin throughout his career was Antoine Perrenot, known as Cardinal Granvelle (1517-1586). He was advisor to Philip II immediately after the king inherited his realm from his father, the Emperor Charles V. He negotiated Philip II's marriage with Mary Tudor, and spent his final years in Spain as the king's Secretary of State. Cardinal Granvelle was a great bibliophile, and in fact had a standing order with Plantin to receive three copies of new works of any importance which he printed[15]. Lassus' 'Antwerp motet book' of 1556 was dedicated to Cardinal Granvelle. The cardinal was known in many of the courts of Europe through his participation in various diplomatic negotiations, and though there is some uncertainty on the issue, it has been noted it may have been through his relations with the Bavarian court that Lassus came to the attention of Albert V, Duke of Bavaria[16]. It is known that the Duke was anxious to improve his chapel in

13 GOTTFRIED S. FRANKEL, *Decorative Music Title Pages*, New York, Dover, 1968, no. 33.

14 Ibid., no. 38. This frontispiece was originally engraved in 1578 for the *Octo Missae* of de La Hele, and used by Plantin for ail his subsequent music printings in folio maxima size. Here the title framed by the copperplate engraving shows the frontispiece used for the masses of Jacob de Kerle, printed 1583.

15 CLAIR, *op. cit.*, p. 94. Short biography of Granvelle, p. 253.

16 ADOLF SANDBERGER, *Beiträge zur Geschichte der bayerischen Hofkapelle unter Orlando di Lasso. In drei Büchern*, Leipzig, 1894, vol. 1, p. 76ff. Discussed in: HORST LEUCHTMAN, *Orlando di Lasso*, *sein leben*, Wiesbaden, Breitkopf & Härtel, 1976, p. 100.

1556, and Granvelle could have played some role in Lassus' call to the Bavarian court in Munich.

It is to be expected that George de La Hele, as a rising artist of the time, would have come to the attention of Granvelle even though the cardinal was not in Antwerp any more at the time the *Octo Missae* was published. Perhaps it is worth noting that, after Granvelle went to Spain as Secretary of State to Philip II in 1579, de La Hele was promptly invited to become chapelmaster to the royal court in Madrid in the fall of 1580, immediately after the death of the former chapelmaster, Gerard de Turnhout. It is interesting to consider that Granvelle may have had something to do with this appointment. Throughout his career Granvelle was a staunch supporter of Christopher Plantin, of Plantin's printings, a collector of significant and beautiful books, and a friend to artists of his day.

While collections of masses written by a single composer were not unknown publications in the 16th century, they were by no means the most common form of printed music. Among sacred music printings, collections of motets by various authors were considered to be better sellers by publishers, because the use of each motet was limited to a specific occasion, while a mass could be used on many different occasions. Nevertheless, collections of masses were continuously printed throughout the 16th century. Considering these circumstances, were there any financial precautions which Plantin took when preparing this elaborate pnnting of de La Hele's Masses? The answer is in the affirmative.

When Christopher Plantin printed George de La Hele's *Octo Missae* he sought to protect himself, at least partially, by requiring the composer to take forty copies of the work and to pay for them within a year. The price to de La Hele was that made to booksellers, that is, 16 florins a copy instead of the usual price of 18 florins[17]. It is possible to determine who the

17 Most of the other composers published by Plantin were also required to take copies of their works and pay for them, especially those who had elaborate editions. Cf. BAIN, *op. cit.*, p. 130-1.

purchasers were for about half of the approximately 375 copies of this work which Plantin printed. While sales were not exactly brisk for this print, there was interest in the publication manifested over a considerable period of time[18].

Did Plantin's publication of de La Hele's masses establish any pattern for his choice of composers in subsequent music printings?

Plantin published only a limited number of musical editions. Following de La Hele's *Octo Missae*, it is worth noting that the other composers, all of them musicians of significance, whose works were printed by Plantin, were also almost entirely from the Netherlands, had close connections with Antwerp and Plantin, or had associations with the court of Philip II. Among these were: Philip de Monte, who was born in Mechlin, was Philip II's choirmaster while he was in England, and was a long-time friend of Lassus[19]; Jacob de Brouck, who signed himself as 'Belga' in the Plantin publication of 1579[20]; Alard du Gaucquier, originally from the Netherlands, who was vice-chapelmaster under Philip de Monte for Maximilian II and Rudolph II[21]; Séverin Cornet, who was choirmaster at Antwerp Cathedral from 1572 to 1581[22]; Jacob de Kerle, who had a varied career, but shortly before Plantin's publication of his masses was a member of the chapter of Cambrai Cathedral[23]; and Andreas Pevernage, who was choirmaster at Our Lady's in Antwerp from 1585 to 1591, and was advisor on musical matters to Plantin[24]. Only the Frenchman, Claude Le Jeune, whose *Meslanges* came out in 1585, does not fit the pattern of musicians published by Plantin[25].

18 STELLFELD, *op. cit.*, p. 32-41, gives purchasers as shown in Plantin's account books.
19 MILTON STEINHARDT, *Monte*, in *New Grove Dictionary*, 1980, vol. 12, p. 505-8.
20 LAVERN J. WAGNER, *Brouck*, in *New Grove Dictionary*, 1980, vol. 3, p. 339.
21 MILTON STEINHARDT, *Gaucquier*, in *New Grove Dictionary*, 1980, vol. 7, p. 187.
22 DONNA G. CARDAMONE, *Cornet*, in *New Grove Dictionary*, 1980, vol. 4, p. 787-8.
23 WILFRIED BRENNECKE, *Kerle*, in *New Grove Dictionary*, 1980, vol. 9, p. 873-4.
24 KAMIEL COOREMANS, *Pevernage*, in *New Grove Dictionary*, 1980, vol. 14, p. 605-6.
25 PAUL-ANDRE GAILLARD, FRANK DOBBINS, *Le Jeune*, in *New Grove Dictionary*, 1980, vol. 10, p. 647-9.

There were many other collections of masses by a single composer published in the 16th century, so de La Hele's *Octo Missae* cannot be considered unique from this standpoint. However, it may be considered distinctive in the sense that it was a signal honor for a composer to have, as his very first publication, a set of masses presented in such a deluxe edition. Even Lassus began his publications with a book of miscellaneous secular and sacred compositions, which has been called his 'opus 1', *Il primo libro dove si contengono madrigali*, *vilanesche*, *canzoni francesi*, *e motetti*, published by Susato in Antwerp, 1555[26].

The beauty shown by all facets of its construction, and the excellence of its presswork, brought lasting admiration to Christopher Plantin's printing of George de La Hele's *Octo Missae.* With one publication the Plantin press had definitively established its reputation for the printing of music. This work of art still served as a model in 1644 when Pope Urban VIII commanded Plantin's grandson, Balthasar Moretus II, to make a new printing of some hymns by Palestrina[27].

Is it possible to trace any influence of the idea behind de La Hele's beautiful edition, that is, the idea that a composer's significance was established by having a collection of masses published?

Here one must mention a subsequent collection of masses, composed by the pupil and successor of George de La Hele as chapelmaster to Philip II at the Spanish court, Philippe Rogier. He was a Fleming also, and seems to have been personally chosen by de La Hele to succeed him as musical director at the court, as there was no break between the death of de La Hele and Rogier's accession as chapelmaster in 1586. Under Rogier's direction Philip II's Flemish chapel enjoyed its greatest years. At the time Rogier died in 1596, he had made plans to publish a collection of masses, the first of which was a soggetto cavato mass honoring Philip II. Rogier designated his pupil, Géry de

26 JAMES HAAR, *Lassus*, in *New Grove Dictionary*, 1980, vol. 10, p. 481.
27 STELLFELD, *op. cit.*, p. 41.

Ghersem, to see this printing through, and it was published as *Missae Sex* in 1598, de Ghersem adding a mass of his own to Rogier's five masses[28].

With the growth of musical scholarship in the latter part of the 19th and the first part of the 20th centuries, there have been many scholars who recognized the importance of the *Octo Missae*, frequently citing it for the beauty of its printing. Among those who have acknowledged its excellence in their writings are: Fétis (1861)[29], Ruelens and De Backer (1866)[30], Goovaerts (1880)[31], Eitner (1898-1905)[32], Van Aerde (1909)[33], Van Doorslaer (1924)[34], Stellfeld (1949)[35], Van den Borren (1950)[36], and Antonowytsch (1951)[37]. Recently the masses have been studied and analyzed from their musical standpoint, and also made available in a modern edition[38].

Western culture is richer for Christopher Plantin's momentous artistic contribution which makes George de La Hele's music as beautiful to see as it is to hear.

28 *Missae sex Philippi Rogerii atrebatensis sacelli Regii phonasci musicae peritissimi & aetatis suae facile principis... Madrid ex Typographia regia*, MDXCVIII.

29 F.J. FTIS, *Biographie Universelle des Musiciens et bibliographie générale de la Musique*, 8 vols., Paris, Firmin Didot, 1861, vol. 4, p. 286.

30 CHARLES LOUIS RUELENS and A. DE BACKER, *Annales Plantiniennes depuis la fondation de l'imprimerie Plantinienne à Anvers jusqu'à la mort de Chr. Plantin (1555-1589)*, Paris, Tross, 1866, p. 205. Here the *Octo Missae* is incorrectly listed with the publications of 1579.

31 ALPHONSE GOOVAERTS, *Histoire et Bibliographie de la Typographie Musicale dans les Pays-Bas*, Antwerp, P. Kockx, 1880, p. 46, 253-4.

32 ROBERT EITNER, *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts*, 19 vols, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1898-1905, vol. 6, p. 17.

33 RAYMOND VAN AERDE, *Notice sur la Vie & les Oeuvres de Cyprien de Rore*, in *Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire & Artistique de Malines*, 19, 1909, p. 138-9.

34 DOORSLAER, *op. cit.*, p. 131.

35 STELLFELD, *op. cit.*, p. 26-7.

36 CHARLES VAN DEN BORREN, '*Manuscrits et Impressions*', in *La Musique en Belgique du Moyen âge à nos jours*, Brussels, La Renaissance du livre, 1950, p. 475.

37 MYROSLAW ANTONOWYTSCH, *Die Motette Benedicta es von Josquin des Prez und die Messen super Benedicta von Willaert, Palestrina, de La Hêle and de Monte*, Utrecht, J.R. van Rossum, 1951, p. 27-8.

38 LAVERN J. WAGNER, *The Octo Missae of George de La Hele*, 2 vols., (Ph.D. dissertation, University of Wisconsin, 1957), University Microfilm 22,435. Modern edition: GEORGE DE LA HELE, *Collected Works*, 2 vols., ed. LAVERN J. WAGNER, *Corpus Mensurabilis Musicae*, 56, American Institute of Musicology, 1972.

Anna Maria van Schurman (1607-1678) als kalligrafe

door Katlijne van der Stighelen
(Aspirante N.F.W.O., K.U. Leuven)

Anna Maria van Schurman voorstellen (pl. 1), blijft omwille van haar uitzonderlijke veelzijdigheid een moeilijke taak. Geboren te Keulen in 1607, verhuisde zij al spoedig naar Utrecht, waar zij het grootste deel van haar leven doorbracht. Ca. 1670 sloot Schurman zich aan bij de mystieke sekte van de ex-jezuïet Jean de Labadie (1610-1674). Als lid van de Labadistische gemeenschap overleed zij te Altona in 1678[1]. Op jonge leeftijd werd door de theoloog Gisbertus Voetius (1589-1676) haar belangstelling gewekt voor de theologie en de oriëntalistiek[2]. Jacob Cats (1577-1660) roemde haar in zijn *Houwelyck* (1625) als 'het onlangs opgeresen juweel' en prees haar 'mette penne spelen', 'Teycken- en Schilder-kunst'[3]. Het was haar stadsgenoot

1 Over A.M. van Schurman, zie: U. BIRCH, *Anna Maria van Schurman. Artist*, *Scholar. Saint*, Londen-New York, 1909; A.M.H. DOUMA, *Anna Maria van Schurman en de studie der vrouw*, (onuitg. proefschrift, Amsterdam, 1924); G.D.J. SCHOTEL, *Anna Maria van Schurman*, 's-Hertogenbosch, 1853; J. VOISINE, *Un astre éclipsé: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, in *Etudes Germaniques*, 27, 1972, p. 501-531.

2 G.W. KERNKAMP, *De Utrechtse universiteit 1636-1936*, dl. 1. *De Utrechtse Academie*, *1636-1815*, Utrecht, 1936, p. 247; A. VAN BUCHELL, *Notae Quotidianae*, *(Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)*, 3de serie, 70), uitg. door J.W.C. VAN CAMPEN, Utrecht, 1940, p. 40, 48, 65.

3 J. CATS, *Houwelyck. Dat is de gantsche gheleghentheyt des echten staets*, 2de uitg., Kleef, 1628 (1ste uitg. dateert van 1625), p. 48.

Arend van Buchell (1565-1641) die haar introduceerde bij de Amsterdamse hoogleraar Caspar van Baerle (1584-1648). Barlaeus schreef in 1633 aan de dichter-diplomaat Constantijn Huygens Senior (1596-1687): 'Est Ultrajecti virgo rari exempli, pingit, scribit, versificatur, Graeca legit et intelligit'[4]. Tussen 1620 en 1630 was Anna Maria ook meermaals te gast in het atelier van Crispijn van de Passe de Oude (ca. 1565-1637), waar zijn dochter Magdalena aan Schurman de basistechnieken van de graveerkunst bijbracht[5].

In het schilderen van olieverf- en gouacheportretminiaturen, het tekenen met potlood en pastel, het boetseren in was, kleinsculptuur in hout en ivoor, schaar en borduurkunst, was zij, voor zover bekend, autodidact[6].

Het is niet verwonderlijk dat een intellectueel ontwikkelde en kunstzinnige vrouw als Schurman, eveneens interesse koesterde voor kalligrafie. Het schoonschrijven was in het Noorden tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw erg populair geworden door de veelvuldige publikaties van model-schrijfboeken, die door 'Franse schoolmeesters' werden verzorgd[7]. De 'ars pennae' werd als tiende muze erkend en door een ruim publiek van dilettanten beoefend[8]. Anna Maria van Schurman, evenals Anna Roemers Visscher en Kornelia Kalf, vormen zowat de exponenten van de vrouwelijke 'schoonschrijverij' in 'Hollands Gouden Eeuw'. De kwaliteit van hun geschriften deed echter nauwelijks onder voor de prestaties van professio-

4 C. BARLAEUS, *Epistolarum Liber*, dl. 1, Amsterdam, 1667, p. 305-307, 308.

5 Rijsel, *Bibliothèque Municipale*, Fds Ms, t. IV (cote 694), f. 126 (eigentijdse biografie van A.M. van Schurman door Guillaume de la Rivière).

6 ZIE G.D.J. SCHOTEL, *op. cit.*, passim en K. VAN DER STIGHELEN, *Een pastelportrettenkwartet: Anna Maria van Schurmans primeur in de Nederlandse kunstgeschiedenis*, in *It Beaken*, 47, 1985, p. 25-39.

7 Voor een overzicht van kalligrafische boeken en verdere bibliografie, zie: A.R.A. CROISET VAN UCHELEN, *Nederlandse schrijfmeesters uit de zeventiende eeuw*, (tent. cat.), Den Haag, 1978; W. DOEDE, *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudörffer bis 1800*, Hamburg, (1958); H.I. WHALLEY en V.H. KADEN, *The Universal Penman. A Survey of Western Calligraphy from the Roman Period to 1980*, (tent. cat.), Londen, 1980; *Calligraphy 1535-1885. A Collection of Seventy-two Writing-Books and Specimens from the Italian, French, Low Countries and Spanish Schools*, Milaan, 1962.

8 A.R.A. CROISET VAN UCHELEN, *op. cit.*, p. 4.

nele kalligrafen[9]. Jacob Cats vestigde als eerste uitvoerig de aandacht op Anna Maria's pennekunst: ‘In de schrijfkonste en behoudt haer Ed. geen meester te wycken, jae gaet te boven de netste ende aerdighste drucken ende dat in 't hebreeuwsch, syrisch, griecx, samaritaens, ethiopisch, latijnsch, italiaens, etc. ende kan de meeste handen van dien op verscheyde manieren als capitale letters staende, loopende, seer kostelick schrijven’[10]. Kanunnik Joly die in gezelschap van Anne-Geneviève de Bourbon, hertogin de Longueville, de ‘pinacotheca Schurmannae’ bezocht in 1648, vergeleek haar Griekse lettervorming met de kalligrafie van Guillaume le Gagneur (ca. 1550-ca. 1624)[11]. Buchelius loofde de karakters van een door Anna Maria in het Hebreeuws geschreven brief: ‘(...) litera sane elegantissima quam ne typographus quidem posset superare’[12]. Het aantal handgeschreven specimina dat van Anna Maria van Schurman bewaard bleef, is aanzienlijk. De kalligrafische waarde is erg verschillend en is vanzelfsprekend afhankelijk van de functie en bestemming van de bladzijden.

Een selectie, gemaakt op basis van de kalligrafische kwaliteiten, mag hier toch een volledig beeld schetsen van Schurmans schrijfkunst.

9 Zie o.m. de uitgave van een precieus schrijfboekje van Anna Visscher: *Letter-Juweel*, *uit het bezit van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage*, in facsimilé uitg. en van aantekeningen voorzien door C. WYBE DE KRUYTER, Amsterdam, 1971; Ook het Antwerpse Plantin-Moretus Museum bezit kalligrafietjes van Visschers hand; zo o.m. het in zaal XVIII geëxposeerde sonnet opgedragen aan Balthasar Moretus (Inventaris J. Denucé, p. 216, F. 100; zie ook p. 254, F. 23). - Kornelia Kalf kalligrafeerde een gedicht van C. Huygens Sr. op de bouw van het Amsterdamse stadhuis dat aan de burgemeester van die stad werd opgedragen. Als dank voor deze attentie vereerde Huygens de echtgenote van Willem Kalf met een gedichtje (2 mei 1659). Zie: C.G. KAAKEBEEN, *Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens*, (*Van alle tijden*, 7), Groningen-Den Haag, 1918, p. 124-125.

10 J. CATS, *'s Weerelts begin, midden, eynde, besloten in den trou-ringh, met den proefsteen van den selven*, Amsterdam, 1657, pagina tussen de ‘voor-reden’ en p. 1 (1ste uitg. dateert van 1637).

11 Geciteerd door U. BIRCH, *op. cit.*, p. 96. Onlangs verscheen: E.H. KOSSMANN, *Claude Joly*, in *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen. Opstellen door vrienden en collega's van dr. C. Reedijk geschreven ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage*, Hilversum, 1986, p. 205-212.

12 A. VAN BUCHELL, *op. cit.*, p. 48.

pl. 1. Geëtst zelfportret van Anna Maria van Schurman, tweede staat, 1640. Amsterdam, *Rijksprentenkabinet.*

Het oudste getuigenis van Anna Maria's kalligrafisch talent dateert van 1625. Zij was toen slechts zestien jaar oud. Reeds twee jaar later zorgde Cats er voor dat haar schrijfvaardigheid in brede kring bekendheid verwierf[13]. Het gaat om een losse bijdrage voor het 'vriendschapsalbum' van de Antwerpenaar Gerard Thibault, de schermmeester die ca. 1628-1650 te Leiden de *Académie de l'espée* publiceerde[14]. Op dit ogenblik berust het albumblad in de *Koninklijke Bibliotheek* te Den Haag[15].

De aanspreektitel is in sierlijk Italiaans cursiefschrift geschreven evenals de iets kleinere signatuur rechts onder de tekstkolom[16]. Het corps van de vijf lijnen tekst maakt in hoogte zowat

13 Zie noot 3.

14 Over Thibault, zie: P. BERGMANS, in *Biographie Nationale*, dl. 24, Brussel, 1926-1929, kol. 798-799.

15 Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 121 D 2 (49). De achterkant van het blad is beschreven met zes psalmverzen in verschillende Oosterse talen en van haar lijfspreuk in het Grieks voorzien.

16 Het schrifttype werd bepaald aan de hand van de door Jan van den Velde in zijn 'Fondement-Boeck' geleverde indeling. Zie: A.R.A. CROISET VAN UCHELEN, *Samuel de Swaef and Henry Lancel*, '*Gedichten van verscheijde poëten*'; *an early seventeenth-century schoolmasters combine*, in *Quaerendo*, 4, 1974, p. 315-316.

de helft uit van de handtekening en ongeveer een derde van de aanspreking '*Dn□o Geraldo Thibaut*'. De lopende tekst werd in een stroevere variante van het cursiefschrift uitgevoerd. Zoals later blijken zal, behoorde deze Italiaanse schriftvorm tot Schurmans favoriete geschriften. Het vloeiend karakter van deze schrijftrant en de mogelijkheid om de handvaardigheid bot te vieren in krullen en ornamenten droeg ongetwijfeld tot deze voorkeur bij. Voor de tekstkolom is op te merken dat de nog zeer beheerste krullen beperkt bleven tot de ascenders en niet voorkomen bij de descenders.

Het albumblad is gedateerd *1623 Aug: 25 Rhena* wat alle twijfel over de vroege datering uitsluit[17]. Hoe A.M. van Schurman met de wapenmeester Thibault in contact kwam, blijft een open vraag. Het is niet onmogelijk dat hij bekend was met de Schurmanfamilie door zijn Zuidnederlandse, en meer bepaald Antwerpse herkomst. De overige albumbijdragen zijn hem in hoofdzaak door leerlingen, aspirant-schermmeesters opgedragen, die voor de helft uit Zuidnederlanders bestonden[18]. Er dient opgemerkt te worden dat ook Anna Roemers Visscher die ca. 1623 Schurman met een gedicht vereerde, een sonnet kalligrafeerde in Thibaults album[19].

Anna Maria's correspondentie kan binnen het bestek van deze bijdrage met in haar geheel besproken worden omdat dit te ver zou leiden. De rijkdom van de schrijfkunst die occasioneel in haar brieven voorkomt, kan aan de hand van een tweetal voorbeelden worden geïllustreerd.

Twee maal gaat het om een preciosum dat door Schurman

17 H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Gerard Thibault and his Académie de l'espée*, in *Quaerendo*, 8, 1978, p. 300, 302.

18 IDEM, *art. cit.*, p. 303.

19 IDEM, *art. cit.*, p. 300-301. - Voor A. Visschers gedicht aan Schurman, zie: *Gedichten van Anna Roemers Visscher ter aanvulling van de uitgave harer gedichten door Nicolaas Beets*, met aantekeningen van F. KOSSMANN, 's-Gravenhage, 1925, p. 28, nr. 51.

pl. 2. Anna Maria van Schurman, Gekalligrafeerde bladzijde opgedragen aan Constantijn Huygens Sr, ca. 1636.
Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 133 B 8, n. 67.

aan één van haar meest intieme vrienden werd toegezonden[20].

Een eerste pagina bevat een sierlijk geschreven gedicht van de hand van Schurman, opgedragen aan C. Huygens als weerwerk op een vers van hem[21] (pl. 2): *Ad Occultum Apollinis cuiusdam ad lucem me provocantis Oraculū Responsio.* Het gedateerde gedicht van Huygens waarop deze regels een antwoord zijn, biedt een aanvaardbaar criterium voor een datering rond 1636.

Dit kalligrafische *preciosum* ontstond dus een tiental jaren ná het Thibault-albumblad. Tussen beide exemplaren zijn evenveel

20 Het gaat hier dus niet om bladen bestemd voor alba amicorum. Voorbeelden hiervan komen verder aan bod.

21 *De gedichten van Constantijn Huygens*, naar zijn handschrift uitg. en van aantekeningen voorzien door J.A. WORP, dl. 2, Groningen, 1893, p. 296, met als titel: 'Annae Mariae A Schurmans unioni ut minus lateat'. - Schurmans antwoord berust in Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 133 B 8, nr. 67.

verschillen als overeenkomsten aan te duiden. Het lettertype is identiek gebleven. Wel is de Italiaanse *corsiva* van het jongste specimen in de tekstkolom fraaier gevormd en werd aan de initialen van de vierregelige tekst meer aandacht besteed. Het grootste onderscheid tussen beide bladzijden is gelegen in de sobere eenvoud van het eerste en de beheerste weelderigheid van het andere. In 1623 vertoonden de letters van Schurman enkel in de aanspreking en in de handtekening een zekere gratie. De stok- en staartletters kregen in de lopende tekst slechts geringe aandacht. In het Haagse exemplaar van ca. 1636 is elke letter op zich een grafische prestatie. Kadellen sieren zowel de ascenders als de descenders. De evolutie van haar schrift is vooral aanwijsbaar in de signatuur waar identieke letters, hoewel wat het corps betreft elkaar erg verwant, in elegantie elkaar niet nakomen.

Het aan Constantijn Huygens gerichte vers doet op zich beschouwd minder weelderig aan dan wanneer het in relatie met de Thibault-opdracht bekeken wordt. Ca. 1636 was het werk van A.M. van Schurman de jeugdige houterigheid ontgroeid en was zij in staat de gangbare kalligrafische literatuur te adapteren. Haar jeugdwerk kan enigszins vergeleken worden met de schrijfkunst van Maria Strick. Een voorbeeld uit de *Christelycke ABC* (1611) toont o.m. de ook in Schurmans handtekening van 1623 voorkomende C-vormige krulinitiaal[22]. In het *Responsio*-gedicht aan Huygens fungeren andere normen. De cirkelende, elkaar doorkruisende letterstokken en -staarten kan A.M. van Schurman aan tal van eigentijdse schrijfmeesters ontleend hebben. De benadrukking van de aanvangsletters die in verticale lijn in elkaar haken is bij voorbeeld ook in een blad van G. de Carpentiers *L'alphabet francois* (z.j.) terug te vinden[23]. De stam van hoofdletters als *A* en *M* groeide uit tot zwevende

22 Een vergelijkbare initiaal is te vinden in de 'M' van *M*aria Strick, zie: A.R.A. CROISET VAN UCHELEN, *Dutch Writing-Masters and the* '*Prix de la Plume Couronnée*' in *Quaerendo*, 6, 1976, p. 342, afb. 12.

23 IDEM, *art. cit.*, p. 340, afb. 10.

ovaalvormige krullen. Een gelijkaardig fenomeen doet zich voor op één van de pagina's van M. Stricks *Fonteyne des Levens* (1624) waar van het schreefje van de *M* van Maria een cirkelvormige kadel vertrekt die de hele signatuur insluit[24].

In een ander opzicht volgde A.M. van Schurman, voor zover dit te achterhalen is uit de bewaarde bladen, de schrijfmeester niet na. Noch in de albumbijdrage van 1623, noch in het versje aan Huygens en evenmin in de later te bespreken Cicerotekst voerde Schurman bij het einde van de regel krullende uitlopers of tintenellen in. Deze werkwijze die de bladspiegel evenwichtiger maakt, werd niet door Schurman toegepast.

Het aanbrengen van louter decoratief krulwerk dat geen verband houdt met de letters en eventueel kan optreden als lijstwerk, leek Schurman eveneens overbodig. Tot figuratieve tafereeltjes uitgegroeide kalligrafische motieven apprecieerde zij evenmin, hoewel door tijdgenoten gepoogd werd hiermee de grootste lof te veroveren[25].

Ondanks de grote soepelheid van lijn en een krullende uitloper hier en daar bleef ook de pagina van 1636 vrij strak en sober van karakter in vergelijking met het werk van de ‘woelige’ eigentijdse meesters.

Met betrekking tot de bladspiegel van dit laatste exemplaar dient opgemerkt dat de handtekening iets te ver naar rechts afwijkt, in die mate zelfs dat de laatste letter van de naam Schurman door een afkorting moest worden vervangen.

Het tweede voorbeeld dat in haar correspondentie opdook, is nog precieuzer. Het stukje perkament (20,6 × 15,6 cm) kan als een zelfstandig kunstwerkje beschouwd worden[26].

24 IDEM, *art. cit.*, p. 341, afb. 11.

25 Voorbeelden van kalligrafisch lijstwerk o.m. in: P. DE KEYSER, *De schrijfmeester Jan van den Velde (1568-1623) en zijn beteekenis als schrijfkunstenaar*, in *De Gulden Passer*, 21, 1943, afb. tussen p. 240-241; A.R.A. CROISET VAN UCHELEN, *Samuel de Swaef and Henry Lancel...*, p. 299, afb. 2; IDEM, *Abraham van Overbeke*, *an early seventeenth-centrury writing-master from Zeeland*, in *Quaerendo*, 2, 1972, p. 289, afb. V; 285, afb. III.

26 Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 133 B 8, losse bijlage; bewaard in omslag met het opschrift ‘Ex collectione J.N. Scheltema anno 1896 Amstelodami divendita a bibliopola R.W.P. de Vries’. - Voor afb. zie referentie noot 30, afb. 7.

Een citaat uit de tekst van Cicero over de vriendschap wordt opgekleurd door twee in gouache geschilderde motiefjes. Rechts bovenaan de pagina ter hoogte van de auteursnaam *Cicero* is een bijtje zeer natuurgetrouw weergegeven (ca. 1,6 × 1,4 cm). In de linker benedenhoek prijkt een rode vlinder van iets grotere afmetingen in *trompe-l'oeil* (ca. 6,2 × 3 cm). De combinatie van kalligrafie en gouachetechniek is in dit geval bijzonder goed geslaagd. Het grisaille-effect dat bekomen wordt door het gebruik van zwarte inkt, werd doorbroken.

Het is echter niet zo dat A.M. van Schurman de enige was die haar schrijfkunstspecimina opvrolijkte met waterverftekeningen. Vergelijkbare voorbeelden zijn te vinden in het kalligrafisch oeuvre van Esther Inglis (1571-1624). In haar *Argumenta in librum psalmorum* geschreven voor Sir Thomas Egerton in 1606 werden een heel aantal aquarelletjes opgenomen[27]. Het naturalistisch *trompe-l'oeil*-karakter en een gepaste schaduwwerking die bij A.M. van Schurman de indruk wekken dat beide insekten zopas op het blad neerstreken, ontbreekt echter in het werk van E. Inglis. De kalligrafie van de Cicero-tekst benadert zeer dicht die van het versje aan C. Huygens. Dit doet vermoeden dat beide exemplaren uit dezelfde periode stammen.

Het corps van de letters is ongeveer van dezelfde hoogte en de letters lijken ook constructief zeer goed op elkaar. De wiekende *S*-vorm, de gedeeltelijk teruggevoerde voetschreefjes van de *p* en *q*, en de kommavormige punten op de *i* zijn identiek in beide exemplaren. De gekrulde initiaal van de tekstkolom wordt gecompenseerd door de weelderige *A* en *M*-uitlopers van *Anna Maria.* In verband met de signatuur is het opvallend dat er zich een lichte verschuiving voordeed van de ovaalvormige krulinitiaal. In het Huygens-vers ontwikkelde deze zich volle-

27 *Two Thousand Years of Calligraphy. A Comprenhensive Catalogue*, (tent. cat.), Baltimore, 1965, p. 112, nr. 108 (met afb.). - Over Ester Inglis, zie ook: W. MASSEY, *The Origin and Progress of Letters. An Essay*, dl. 2, Londen, 1763, p. 168-169.

dig los van de aanvangsletters; bij het Cicero-citaat gaat de krul van de *A* en *M*-schreefjes door de haal van de letter zelf.

Nieuw voor deze perkamenten bladzijde is het uitlopende fantasietje aan het einde van de derde versregel. De *p* van *expetendis* gaf aanleiding tot een dubbele lusvorming die tevens de leegte, veroorzaakt door de kortere laatste regel, moet opvullen. Dit decoratief element draagt bij tot een evenwichtige bladspiegel en benadrukt lichtjes het einde van de paragraaf. Van dezelfde aard is een dubbele strikvormige spiraal onder de volledige tekstkolom. Uitgaande van de descender van de *q* van *colendisque* wordt hierdoor een lijn onder het werk gezet. Deze kadel is niet in de verticale as van de tekstkolom aangebracht. Indien het wel zo was, dan was hij slaags geraakt met de krulinitiaal van de handtekening. Een dergelijke eindstreep, vertrekkende van één der descenders van de laatste regel komt eveneens voor in het werk van Jan van den Velde en Henry Lancel[28].

In dit verband weze eraan herinnerd dat reeds Erasmus beweerde dat bij Latijnse thema's een Latijns schrifttype past. Een redevoering van Cicero kalligraferen in gotisch schrift was voor hem aan doodzonde gelijk[29]. Aan deze norm, één der vroegst geformuleerde in de geschiedenis van de Nederlandse schoonschrijfkunst, kwam Schurman in dit vers tegemoet door het Italiaans cursiefschrift te gebruiken.

Wie A.M. van Schurman met dit preciosum bedacht, is niet onmiddellijk uit te maken. Daar het perkamenten velletje zich bevindt in een album met brieven die hoofdzakelijk aan André Rivet en Constantijn Huygens zijn gericht, is het niet uitgesloten dat één van beiden het mocht ontvangen.

In aansluiting bij de drie genoemde exemplaren, uitgevoerd

28 Zie: G. KNUTTEL, *De letter als kunstwerk*, Amsterdam, 1951, p. 110, afb. 26a, noot 70; A.R.A. CROISET VAN UCHELEN, *Samuel de Swaef and Henry Lancel...*, p. 311, afb. 11.

29 A.S. OSLEY, *Mercator. A monograph on the lettering of maps, etc. in the 16th century Netherlands with a facsimile and translation of his treatise on the italic hand and a translation of Ghim's Vita Mercatoris*, Londen, (1969), p. 33.

in het Italiaans cursiefschrift, mag hier even verwezen naar het beschreven glaswerk van A.M. van Schurman[30]. Stilistisch en compositorisch passen het opschrift van een beker en twee kelkglazen in dezelfde kalligrafische traditie. Het lettertype is hetzelfde, enkel de kadelachtige uitlopers zijn vermeerderd en wagen zich op grotere afstand van het eigenlijke *corpus* van de letters. Men kan zich afvragen of het barokkarakter van de dansende schreven of uitlopers een verdere fase in Schurmans ontwikkeling suggereert of te danken is aan de eigen aard en vereisten van de glasschrijfkunst[31].

Door het gebruik van de Italiaanse *corsiva* voegt A.M. van Schurman zich volledig in de zeventiende-eeuwse Hollandse traditie. Zowat in alle schrijfboeken werd aan dit vlotte en elegante lettertype aandacht besteed[32].

Als besluit in verband met de genoemde schrijfkunstspecimina in cursiefschrift kan worden gesteld dat A.M. van Schurman een zuivere kalligrafie nastreefde. Hoofdzaak voor haar is de leesbaarheid, de fraaie vorming van de letters en een verzorgde bladspiegel. Siermotieven komen nooit voor zonder dat ze verband houden met het corps van een of andere letter. Door een evenwichtige bladschikking en door de elegantie van initialen en opdrachtverzen groeiden deze beschreven bladzijden uit tot

30 Zie: K. VAN DER STIGHELEN, *Anna Maria van Schurman (1607-1678) 'die de wetenschap had met eenen diamant op het glas geestig te schrijven'*, in *Antiek*, 19, 1984-85, p. 513-523, afb. 4, 5, 6.

31 Het simultaan voorkomen van het eenvoudige en meer decoratieve lettertype, zoals o.m. het geval op de humpe uit het Amsterdamse Rijksmuseum (zie noot 30, afb. 4) doet veronderstellen dat de complexiteit van de kalligrafie niet steeds als chronologisch referentiepunt mag gebruikt worden.

32 Zie o.m. P. DE KEYSER, *art. cit.*, afb. tussen p. 224-225 en 240-241; A.R.A. CROISET VAN UCHELEN, *Dutch Writing-Masters...*, p. 329, afb. 4(1619); p. 340, afb. 10 (z.j.); p. 341, afb. 11(1624); p. 342. afb. 12(1611). - Ook Anna Visschers (zie noot 9) in 'Letter-Juweel', en de meermaals geportretteerde kalligraaf Lieven van Coppenol bedienden zich van dit type. Zie: H.F. WIJNMAN, *Mr. Lieven van Coppenol. Schoolmeester-calligraaf*, in *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, 30, 1933, p. 127, afb. 5. Over L. van Coppenol, zie ook: B.P.J. BROOS, *The 'O' of Rembrandt*, in *Simiolus*, 4, 1971, p. 163-166.

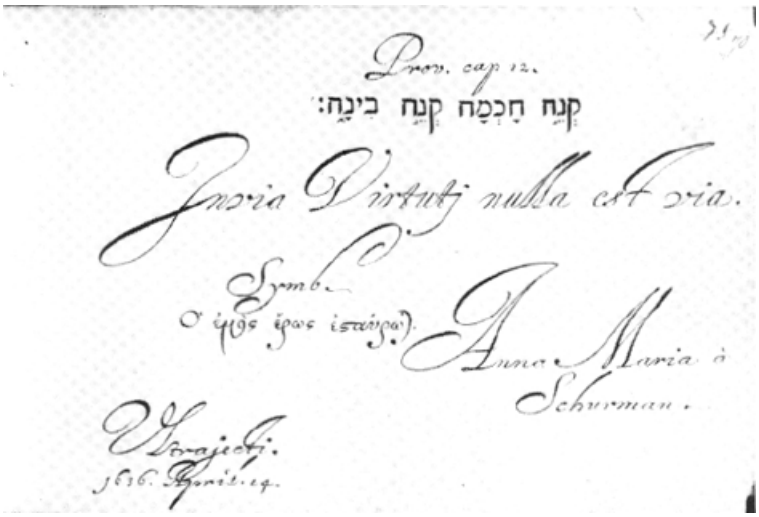

pl. 3. Anna Maria van Schurman, Bijdrage voor het album amicorum van Philippus de Glarges, 1634.

Londen, *The British Library*, Add. 23105, f.º 70.

grafische kunstwerkjes en representatieve vertegenwoordigers van Hollands ‘Gouden Eeuw der schoonschrijfkunst’.

De tot nu toe besproken exemplaren waren alle drie op zich bestaande specimina die hoewel soms opgeborgen in een album, er niet als zodanig deel van uitmaakten. In tegenstelling hiermee leverde A.M. van Schurman ook een aantal bijdragen voor *alba amicorum.* Naar een citaat of zinspreuk, voorzien van haar handtekening, keek menig albumbezitter begerig uit. In totaal konden een dertiental *alba* worden achterhaald waarin Schurman een pennevrucht naliet[33]. De kalligrafische waarde van haar bijdragen zal na opsomming, voor het geheel van de produktie getoetst worden.

Haar vroegst gekende aandeel in een vriendschapsalbum, op

33 A.M.H. DOUMA, *op. cit.*, p. 85 signaleert slechts vier alba met Schurmans handtekening.

de losse bladzijde voor G. Thibault na, dateert van 1636. Het gaat om een kalligrafietje (pl. 3) in een album bijeengebracht door Philippus de Glarges van Haarlem[34].

Het albumblad, bewaard in de *British Library* te Londen, vertoont het typische Schurman-schema dat op kleine varianten na, identiek is voor al haar *album amicorum*-bijdragen. Bovenaan prijkt onder het opschrift *Prov. Cap. 12* een Hebreeuwse regel gevolgd door de Latijnse spreuk *Invia virtuti nulla est via*[35]. Links onder is in het Grieks haar lijfspreuk te lezen die ze ontleende aan Ignatius van Loyola: *Mijn liefde is gekruisigd*[36]. De Griekse zinsnede is vergezeld van plaatsnaam en datum: *Ultrajecti. 1636. April. 14.* In de rechterbenedenhoek bracht ze haar handtekening aan. F.A. van Rappard haalt in zijn overzicht van zestiende- en zeventiende-eeuwse *alba amicorum* een tweede album aan uit de familie de Glarges waarin de naam Schurman voorkomt (nu Den Haag, *Kon. Bibl.*, 74 J 14). Voor de bloemlezing van Cornelis de Glarges leverde Frederik Schurman, Anna Maria's vader, tussen 1621, begindatum van het album en 1623, zijn sterfjaar, een belangrijke bijdrage. Een kleurig wapenschild en het motto *Le temps m'instruict* herinneren aan zijn contact met de toenmalige student[37].

In het album van Ernestus Brinck[38], liet A.M. van Schurman op zes oktober 1637 een Arabische en Griekse spreuk na[39].

34 Broer van Cornelis de Glarges, die vermoedelijk aan Guillaume de la Rivière de gegevens bezorgde die vervat zijn in de onder noot 5 genoemde biografie. Zie: *L'Album Amicorum de Cornelis de Glarges. 1599-1683*, (*Studies van het Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen de Westeuropese landen in de zeventiende eeuw*, 3), van aantekeningen voorzien door H. BOTS en G. VAN GEMERT, Amsterdam, 1975, p. 55; A.M.H. DOUMA, *op. cit.*, p. 85.

35 Londen, *British Library*, Add. 23105, f. 70; M.A.E. NICKSON, *Early Autograph Albums in the British Museum*, Londen, 1970, p. 21, pl. 7. - Wat de Latijnse zinsnede betreft, vergelijk: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts*, uitg. door A. HENKEL en A. SCHOENE, Stuttgart, (1967), p. 1550-1351.

36 Zie: A.M.H. DOUMA, *op. cit.*, p. 11.

37 F.A. VAN RAPPARD, *Overzigt eener verzameling Alba amicorum, uit de XVIde en XVIIde eeuw*, in *Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, n.r., 7.2, 1856, p. 105; *L'Album Amicorum de Cornelis de Glarges...*, p. 35.

38 F.A. VAN RAPPARD, *art. cit.*, p. 48 (biografische gegevens over Brinck), 91-92.

39 Bewaard te Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 133 M 87.

Deze bijdrage is van bijzonder groot belang omwille van het gezelschap waarin Schurmans specimen hier verkeert. Reeds F.A. van Rappard merkte op dat E. Brinck 'die op al hetgeen merkwaardig was het oog had, dezen bundel tot eene verzameling van calligraphie bestemde'[40]. In hetzelfde album zijn kalligrafische proeven te vinden van Jan van den Velde, Felix van Sambix, George de Carpentier, Maria Strick en David Beck[41]. Dit laatste houdt in dat Schurmans schrijfkunst waardig werd bevonden te prijken tussen het kruim van Hollands professionele kalligrafen.

In het vriendschapsalbum van Johannes Fredericus Gronovius[42] noteerde ze in 1638 een Chaldeeuwse zin boven het Latijnse citaat *Beatus cuius vita excelsa spiritus humilis*. In de linker benedenhoek schreef A.M. van Schurman op dezelfde wijze als in Ph. de Glarges' album haar Griekse lijfspreuk en plaats en datum geflankeerd door haar naam[43].

Dezelfde elementen met uitzondering van een tweede citaat in het Latijn, zijn aanwezig in het album van Jacobus Alting[44]. Een Arabische uitspraak staat te lezen boven haar Griekse motto en naam. Links onder bracht ze de plaatsnaam en de datum 1639 aan[45].

Een latere bijdrage (1646) is te vinden in het vriendschapsalbum van een zekere Johan van de Poele, over wie niets kon achterhaald worden. Een Latijns 'raadseltje' *Vis numquam tristis esse? Bene vive* werd met de initialen *A.M.à S.* ondertekend[46].

40 F.A. VAN RAPPARD, *art. cit.*, p. 91.
41 IDEM, *art. cit.*, p. 92.
42 Over Gronovius, zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, o.l.v. P.C. MOLHUYSEN en P.J. BLOK, dl. 1, Leiden, 1911, kol. 989-992.
43 Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 130 E 32, f. 61: 'Ultraiecti 13. kal. Septēb. 1638' (= 20 augustus 1638).
44 Over J. Alting, zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek...*, dl. 1, Leiden, 1911, kol. 96-97.
45 Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 131 H 21: 'Ultrajecti VIII Jd. Jul. MDCXXXIX' (= 8 juli 1639).
46 Vermeld in: W.C.M. DE JONGE VAN ELLEMEET, *Museum Catsianum*, *1837-1887*, 2de uitg., 's Gravenhage, 1887, p. 42, met verwijzing naar folio 16 (thans: Leiden, Universiteitsbibliotheek, Mus. Cats. 70).

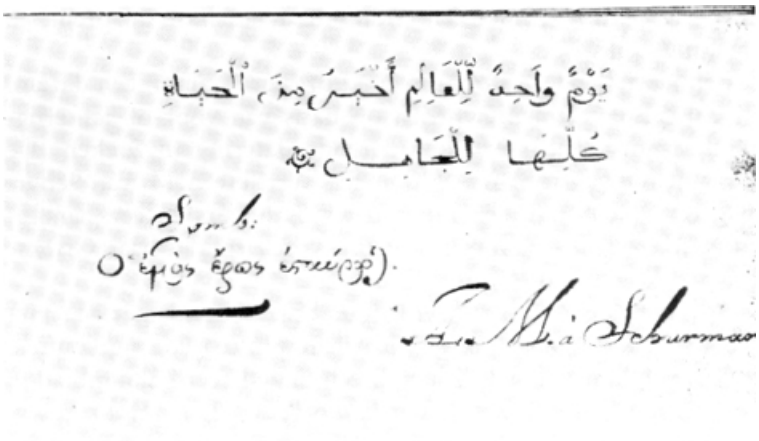

pl. 4. Anna Maria van Schurman, Bijdrage voor het album amicorum van Johannes Heyblocq, tweede kwart zeventiende eeuw (?).
Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 131 H 26, f.° 265.

Belangrijker en interessanter is het aandeel van A.M. van Schurman in het *album amicorum* van Jacobus Heyblocq[47], zowat het intellectuele podium van het zeventiende-eeuwse Noord-Nederland. C. Wybe de Kruyter wijdde een uitvoerig artikel aan dit merkwaardige exemplaar[48]. Tussen relieken van Huygens (f°. 38-39), Lieven van Coppenol (f°. 178-179), Gisbertus Voetius (f°. 131), Daniel Heinsius (f°. 149), Govert Flinck (f°. 155), Jacob Cats, (f°. 237), Jeremias de Decker (f°. 239), Joost van den Vondel (f°. 11) en anderen was destijds een portretgravure van A.M. van Schurman ingelast, zoals een bijgaand epigram met de titel *In effigiem nobilissima doctissimaque Virginis A.M. a Schurman mihi ab ea missam* van de hand van Heyblocq bewijst (f°. 264)[49]. De daarop volgende pagina

47 Over Heyblocq, zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek...* dl. 9, Leiden, kol. 351-352.

48 C. WYBE DE KRUYTER, *Jacobus Heyblocq's album amicorum in the Koninklijke Bibliotheek at The Hague*, in *Quaerendo*, 6, 1976, p. 110-153 (sign.: 131 H 26).

49 IDEM, *art. cit.*, p. 134, 140, 138, 139, 145, 133 en cf. p. 146-147.

vereerde Schurman met een Arabisch citaat, haar lijfspreuk en signatuur (pl. 4)[50].

Een viertal andere albumpreciosa dragen evenmin een datum. Er zal echter getracht worden op basis van voor-of achterliggende pagina's naar een benaderende datering te zoeken. De verzameling van Johannes Honingh[51] verrijkte A.M. van Schurman op folio 9 met een Hebreeuws psalmvers en een Senecacitaat *Marcet sine adversario virtus*, voorzien van haar Griekse zinspreuk en handtekening[52].

Abraham de Zadeler[53] werd door haar bedeeld met een Hebreeuws psalmcitaat vergezeld van motto en signatuur[54]. A.M.H. Douma signaleerde nog een ongedateerd albumblad in de Amsterdamse *Universiteitsbibliotheek.* Een Hebreeuwse versregel en een Grieks bijbelcitaat gaan aan een uitspraak van Cicero vooraf: *Ius et aequitas vincula civitatum.* Rechts onder is naast de aan Sint-Ignatius ontleende zinsnede een uitgebreide opdracht aan *Juveni D. Johanni Voet*, *Iuris candidato*, *L.M.P. iter in Galliam suscipienti* aanwezig[55]. In een album amicorum uit dezelfde bibliotheek berust een tweede getuigenis van Schurmans hand. Opnieuw volgen een Hebreeuws psalmcitaat en een Griekse Evangelie-passage elkaar op. Verder is op de bladzijde een vrij lang citaat van Anselmus te lezen dat ondertekend werd *Anna M. a Schurman*[56].

Door F.A. van Rappard worden nog twee album-bijdragen vermeld die tot nu toe aan het oog van Schurman-vorsers ont-

50 In het album stemt deze bladzijde overeen met f.º 265. Zie C. WYBE DE KRUYTER, *art. cit.*, p. 121, 147.

51 Over Honingh, zie: A.J. VAN DER AA, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, dl. 3, Haarlem, 1852, p. 331.

52 Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 76 J 34, f. 9. Folio 5 draagt de datum '1655'; folio 8 is 1638 gedateerd. Mogelijk stamt ook Schurmans bijdrage uit deze jaren.

53 Over deze persoon kon niets achterhaald worden.

54 Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 131 E 4, f. 106. Folio 103 en folio 105 dateren respectievelijk van 1660 en 1662.

55 A.M.H. DOUMA, *op. cit.*, p. 86; over J. Voet, zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek...*, dl. 3, Leiden, 1914, kol. 1328-1329.

56 A.M.H. DOUMA, *op. cit.*, p. 85. - Het is niet duidelijk aan wie dit blad werd opgedragen.

snapten. Zowel in het vriendschapsalbum van Otto Zaunschliefer afkomstig van Braunfels als in dat van zijn zoon Johannes Albertus Zaunschliefer[57] komt haar naam voor[58].

Al deze *album amicorum*-prestaties vormen een perfecte spiegel van het zeventiende-eeuwse culturele leven. De *alba* werden als kostbare kleinoden bewaard. Een toepasselijk citaat of een vlugge schets bewaarde de herinnering aan een bezoek of ontmoeting. Met betrekking tot Schurmans aandeel in de verscheidene exemplaren kan opgemerkt worden dat het van weinig fantasie getuigt. Citaten wisselen en ook lettertypes variëren maar steeds wordt aan eenzelfde stramien vastgehouden. Een uitnodiging iets van haar hand na te laten in een vriendschapsalbum was voor A.M. van Schurman steeds aanleiding een formeel vooraf bepaald kalligrafietje ten beste te geven. De afgebeelde bladzijden uit het *album amicorum* van Philippus de Glarges en J. Eleyblocq kunnen fungeren als uitstekende prototypes voor al haar albumbijdragen (pl. 3-4).

Eenzelfde gezochtheid en intellectuele overladenheid is te vinden in de polyglotte proeven van A.M. van Schurman. Van de bewondering die deze meertalige bladen opwekte, werden ter inleiding enkele staaltjes geciteerd. Het lijkt bijna zo te zijn dat vooral de verscheidenheid van de door A.M. van Schurman beoefende schrifttypes respect afdwong. Zowel Johan van Beverwyck als kanunnik Joly vestigden vooral hierop de aandacht[59]. Ter illustratie van haar kalligrafische polyglottisme worden twee voorbeelden aangehaald. Een eerste exemplaar maakt deel uit van de verzameling van '*t Coopmanshûs*-museum te Franeker.

57 Over beide Zaunschliefers, zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek...*, dl. 3, Leiden, 1914, kol. 1509-1510.

58 F.A. VAN RAPPARD, *art. cit.*, p. 100-101 en p. 122-123 (Het album van J.A. Zaunschliefer bevindt zich thans in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek).

59 J. VAN BEVERWYCK, *Van de Uytnementheyt des vrouwelicken geslachts*, 2de uitg., Dordrecht, 1643, p. 97, citerend naar Jacob Cats (zie noot 10).

pl. 5. Anna Maria van Schurman, Gekalligrafeerde bladzijde, ca. 1620-1630. Francker, '*t Coopmanshûs.*

In een geprofileerd rechthoekig houten lijstje is een beschreven vel papier gevat (8,5 × 7 cm) (pl. 5). Bovenaan de bladzijde werd in een eenvoudig cursiefschrift de bron aangegeven waaraan de onderstaande Hebreeuwse regel ontleend is[60]. De Hebreeuwse taal leerde ze, aldus A. van Buchell, van Voetius[61]. Ook in andere penneproeven van Schurman wordt van deze taal gebruik gemaakt. Om het Hebreeuwse lettertype te perfectioneren kon ze beroep doen op schrijfexempelen in vreemde talen. In het *Theatrum Artis scribendi* van Jodocus Hondius (1594) bij voorbeeld was een gravure met het Hebreeuwse alfabet en een Bijbelcitaat in dezelfde taal opgenomen[62].

Kanunnik Joly vergeleek Schurmans Griekse en Hebreeuwse schrijfwerk met de kalligrafie van Le Gagneur[63]. Guillaume le

60 Citaat uit Psalm 16, 3: 'Aan de heiligen, die zijn land bewonen, schenkt Hij de volheid zijner genade'. - Ook afgebeeld in: D. WINSEMIUS, *Anna Maria van Schuurman* (1607-1678), (tent. cat.). Utrecht-Franeker, (1978), p. 5.

61 A. VAN BUCHELL, *op. cit.*, p. 40, 48, 65.

62 L. HIRSCHEL, *Jodocus Hondius en Hugh Broughton. Bijdrage tot de kennis der eerste Hebreeuwse uitgaven in Amsterdam*, in *Het Boek*, 17, 1928, p. 203; 208, afb. 4.

63 Zie noot 11.

pl. 6. Anna Maria van Schurman, Gekalligrafeerde bladzijde, tweede kwart zeventiende eeuw (?). Utrecht, *Gemeentelijk Archief*, nr. 2965 (Doos).

Gagneur (ca. 1550-ca. 1624) was een schilder afkomstig uit Angers en gaf in 1599 een werk uit met de titel: *La Calligraphie, ou belle écriture de la lettre Grecque*[64]. In andere, niet-Oosterse geschriften was A.M. van Schurman, zoals reeds bleek, niet minder knap. Onder het Hebreeuwse psalmcitaat dat ongeveer een derde van de volledige bladzijde beslaat, is haar Griekse lijfspreuk genoteerd die gekend is uit de talrijke *alba amicorum*-bijdragen. Onder het motto is een dikke naar de uiteinden toe verjongende lijn getrokken waaronder in grote klare letters haar naam is gekalligrafeerd. Het cursiefschrift dat voor haar handtekening gebruikt werd, lijkt zeer sterk op de kalligrafie van de signatuur op de groene humpe uit het *Rijksmuseum* te

64 Zie: J.I. WHALLEY en V.H. KADEN, *op. cit.*, p. 53, nr. 90.

Amsterdam en brengt eveneens de naam onder de opdracht aan G. Thibault in herinnering. Identiek is onder meer de C-vormige krul van de initiaal. De parallellie in geschrift tussen deze drie werkjes doet vermoeden dat ze ongeveer rond dezelfde tijd gemaakt werden[65]. De vaststaande datering van de Thibault-pagina bezorgt ook het drietalig kalligrafisch specimen van Franeker een vroege datering. Ten opzichte van een andere meertalige proeve is ook het 'programma' eerder beperkt. Een te Utrecht bewaarde bladzijde (pl. 6) bevat niet minder dan negen citaten in een verschillende taal[66].

De verscheidene talen laten veronderstellen dat dit specimen een latere fase van haar ontwikkeling illustreert. De eerste zin is een Hebreeuwse aanhaling uit Jesaia (hoofdstuk 42,8). Daarop volgt opnieuw een psalmcitaat (psalm 71,3), gekalligrafeerd in het Hebreeuws. De derde regel is geschreven in het Samaritaans. Deze keer haalt Schurman een vers aan uit Deuteronomium 29,29. De drie volgende aanhalingen komen alle uit psalm 19. Het eerste vers werd overgeschreven in het Syrisch, een volgend vers, namelijk acht, in het Arabisch terwijl met vers 9 uit dezelfde psalm in het Ethiopisch wordt besloten[67]. Deze zes Bijbelcitaten worden bekroond met een Latijns aforisme *Soli Deo Gloria* en zijn ondertekend met haar Griekse lijfspreuk en handtekening. De signatuur is sober en in een klein cursiefschrift genoteerd. Opmerkelijk is dat ook hier, evenals in het vers *Ad Occultum Apollinis* aan Huygens (pl. 2), haar familienaam werd afgekort. Het verschuiven van de handtekening naar de rechter benedenhoek zorgt ervoor dat haar naam minder aandacht krijgt dan bij voorbeeld in het hoger beschre-

65 Voor afb., zie noot 30, afb. 4 en noot 17, p. 300. Zoals reeds eerder (zie noot 31) werd gesteld, dient men de nodige voorzichtigheid in acht te nemen bij een dergelijke situering. Het bovenste opschrift van de beker kan eventueel naar een latere datum verwijzen. De stroefheid van de twee beschreven bladen bevestigt een datering in de twintiger jaren.

66 Utrecht, *Gemeentelijk Archief*, Cat. nr. 2965 (Doos).

67 Over de interesse voor de Arabische taal in Nederland tijdens de zeventiende eeuw, zie: R.E. WANNER, *Fleury (1640-1723) as an educational historiographer and thinker*, (*International Archives of the History of Ideas*, 76), Den Haag, 1975, p. 126.

ven blaadje (pl. 5). Met een prestatie als deze bevestigde A.M. van Schurman haar dubbele begaafdheid. Dit preciosum wekt bewondering om zijn polyglottisme en doet tevens een artistieke hand vermoeden achter de keurig gekalligrafeerde letters. Anderzijds is deze bijdrage niet vrij te pleiten van een zekere uitstalling van eigen kunnen. Als vanzelf komen de woorden van P.C. Hooft terug in herinnering die A.M. van Schurmans werk van *schoolmeesterije* betichtte[68].

Dat de veeltalige proeven van Schurmans hand door tijdgenoten ten zeerste op prijs werden gesteld blijkt o.m. uit een brief van Constantijn Huygens van 1660, waarin hij Anna Maria vraagt bij gelegenheid een dergelijke bladzijde voor hem te kalligraferen: *Si quando tibi otio tuo in gratiam veteris amici abuti libeat, quaeso te ut tot characterum quot tu stupendâ manu specimina designare soles, tabellam mihi quoque inter cimelia musaei mei asservare liceat*[69]. De belofte dat hij het in zijn museum tussen andere cimeliën zou tentoonstellen of bewaren, bewijst nogmaals de hoge appreciatie van het genre. Interessant is echter ook het antwoord dat A.M. van Schurman Huygens korte tijd later liet geworden. Uit haar brief vernemen we dat zij haar vriend graag met een *tabella* bedacht had maar dat het voor hem aangevatte werk niet lukken wilde. Het mishaagde haar ten einde in die mate dat ze het niet meer onder zijn ogen durfde brengen[70]. De beschrijving die Schurman geeft van haar mislukte poging levert enkele gegevens op aangaande de gebruikte techniek: de oneffenheid en de nerven van het perka-

68 '*t Hoge Huis te Muiden. Teksten uit de Muiderkring*, (*Spectrum van de Nederlandse Letterkunde*, 8) van aantekeningen voorzien door M.C.A. VAN DER HEYDEN, Utrecht-Antwerpen, 1973, p. 233-234).

69 *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)*, dl. 5 (*Rijksgeschiedkundige Publicatiën*, 28), uitg. en van aantekeningen voorzien door J.A. WORP, 's Gravenhage, 1916, p. 344, nr. 5667).

70 *De briefwisseling van Constantijn Huygens...*, p. 354, nr. 5691: 'Dum enim tabellam meam, jamjam variis characteribus Orientalibus locupletatam atque absolutam, iterum atque iterum ad examen revoco, adeo mihi, ob membranae inaequalitatem ac nervos, quos mihi antea fucus illius obtexerat, displicet, ut eam perspicacissimus tuis oculis subjicere non ausim'.

ment had ze met een rode of purperen kleurstof bedekt. In deze brief wordt dus gesproken over een polyglotte pagina waarbij de verschillende lettertypes prijkten tegen een gekleurde fond. Deze zeventiende-eeuwse *pagina purpurea* betekent een aanvulling op het van Schurman gekende kalligrafische programma. Als troostprijs zond Anna Maria aan Huygens een transcriptie van een door Johannes Elichmannus in 1638 gemaakt epigram op haar veelzijdige talenkennis[71].

Dat A.M. van Schurman tot bij het einde van haar leven een krachtige vaste hand had en een goed leesbaar geschrift met elegante ascenders behield, blijkt o.m. uit een te Franeker *('t Coopmanshûs)* bewaarde brief aan haar nicht van 1673[72]. Een der laatste getuigenissen van haar hand dateert van 1675, drie jaar voor haar dood. Hetzelfde klare cursiefschrift is dan terug te vinden in een brief aan de arts Bernardus Swalve[73].

Het lijdt geen twijfel, Anna Maria van Schurman *Cette fille savante en tous genres, admirée de l'univers entier, écrivoit si bien qu'on avoit peine à croire qu'il fût possible à une femme de tracer d'aussi beaux caractères*[74].

71 *De briefwisseling van Constantijn Huygens*..., p. 354, onder noot 4. Dit op perkament uitgevoerde tetrastichon, daterend van 16 augustus 1638, wordt tussen Huygens' correspondentie (Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 133 B 8, nr. 75) bewaard.

72 Franeker, '*t Coopmanshûs*, geëxposeerd (zonder inventarisnummer).

73 Den Haag, *Koninklijke Bibliotheek*, Hs. 135 D 8; Over Bernardus Swalve, zie: M.J. VAN LIEBURG, *Anna Maria van Schurman en de geneeskunde*, in *Spiegel Historiael*, 10, 1975, p. 410. - Een uit 1663 daterende bladzijde (afgebeeld in M.J. VAN LIEBURG, *art. cit.*, p. 408, afb. 3) kan als vergelijkingspunt fungeren.

74 J. DUBOIS, *Histoire abrégée de l'écriture et moyen simple d'enseigner et d'apprendre plus facilement la coulée*, Parijs, 1772, p. 120. - Zie ook: J.H.P. POUGET, *Dictionaire de chifres et de lettres ornées*, Parijs, 1767, p. LXXXV: 'Plusieurs auteurs assurent que les caractères qui sortoient de sa plume, annoncoient tant d'élégance et de beauté, qu'il étoit impossible de les voir sans admiration (...)'. Met oprechte dank aan de Heer A.R.A. Croiset van Uchelen voor de verwijzing naar beide laatst genoemde werken, waaruit duidelijk blijkt dat men Anna Maria van Schurman ook nog tijdens de achttiende eeuw opmerkelijke kalligrafische begaafdheid toeschreef.

Epistolae tullianae
Brieven van Hadriaan Beverland (1650-1716) (I)

door Dr. Rudolf de Smet
(Brussel)

Hadriaan Beverland, Beverlandus of Barlandus, zoals hij zijn naam latiniseerde, vindt men in de diverse bio- en bibliografieën, die enkele regels aan hem gewijd hebben, gerangschikt onder de meest uiteenlopende rubrieken, variërend van theoloog tot atheïst, over filosoof, filoloog en jurist[1]. De meest in het oog springende superlatief aangaande zijn persoon treft men aan in de *Biographie Universelle*: *l'homme le plus libertin de son siècle*[2]. Of deze extreme uitspraak al dan niet klopt wil ik in het midden laten; zeker is echter wel dat hij behoorde tot de denkrichting die zich ten allen prijze heeft afgezet tegen het fanatisme van de geïnstitutionaliseerde theologie.

Bovendien was zijn interesse voor de erotiek en inzonderheid voor de literatuur van de antieke erotici een passie, die hem uiteindelijk bracht tot zijn erotisch-pantheïstische filosofie. Toch heeft hij zijn denkbeelden nooit expliciet en analytisch op papier gezet, zoals Spinoza of Descartes dat deden, maar verhuld

1 Cf. R. DE SMET, *Hadriani Barlandi (Hadriaan Beverland)*, *De Prostibulis Veterum*, *een kritische uitgave met inleiding en commentaar van het handschrift BPL 1994*, Brussel, 1984 (onuitgeg. proefschrift), dl. 1, literatuurlijst p. 5-12.

2 *B.U.*, ed. M. MICHAUD, dl. 4, p. 422-423.

in een dubbelbodemige tekst vol satirische geladenheid en gesteld in een zeer moeilijk Latijn. De wisselwerking tussen deze elementen heeft bewerkt dat Hadriaan Beverland, door enkelen om zijn kennis geloofd, maar door velen verguisd of doodgezwegen, reeds tijdens zijn leven in de marge van de intellectuele wereld is terechtgekomen.

Spijts het speurwerk van Dingwall en Meyer blijft hij tot op heden een 'obscurus'[3]. Een korte biografische noot lijkt daarom telkens weer noodzakelijk wanneer men iets over hem publiceert, zo ook nu, bij de uitgave van zijn *Epistolae Tullianae.*

Gezien de omvang van de brievenbundel (42 brieven), is het niet mogelijk alle *epistolae* in één jaargang uit te geven. Ik beperk mij daarom in deze bijdrage tot de eerste vijftien brieven, alle geschreven in 1679, het meest bewogen jaar van Beverlands bestaan.

Curriculum tot 1679

Hij werd in Zeeland geboren[4], naar alle waarschijnlijkheid te Middelburg tussen 20 september en 14 december 1650[5]. Hier genoot hij ook zijn basisopleiding aan de Latijnse school[6] om zich later, in 1669 aan de Friese universiteit te Franeker in te

3 E.J. DINGWALL, *Very peculiar people*, *portrait studies in the queer*, *the abnormal and the uncanny*, London, 1950, p. 145-177. TH.J. MEYER, *Brieven uit de studentenkerker*, Leids Jaarboekje, 1971, p. 43-64.

4 Gebaseerd op Beverlands eigen getuigenis en de gegevens vermeld in de diverse *Alba Studiosorum:*
- A. WOOD, *Fasti Oxonienses*, London, 1721, dl. 2, p. 189: 'One Hadrian Beverland, who entitles himself Dominus Zelandiae...'
- *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae 1636-1886*, p. 71: 1677 H. Beverlandus Zelandus.
- F. KETNER, *Album Promotorum qui inde ab anno MDCXXXVI usque ad annum MDCCCXV in Academia Rheno-Trajectina gradum doctoratus adepti sunt*, Utrecht, 1936, p. 33 op 22 maart 1677: 'Hadrianus Beverlandus Zeelandus'.
- S.J. FOCKEMA ANDREAE & TH.J. MEYER, *Album Studiosorum Academiae Franekerensis*, Franeker, 1968, p. 205 nr. 7108 op 7.7.1669: 'Adrianus Beverland Zelandus'.
Verkeerdelijk als 'Anglus' betiteld in de monumentale Martialis-editie van D.F.G. SCHNEIDEWIN, *M. Val. Martialis Epigrammaton Libri*, Grimae, 1842, dl. 1, p. LVII Prolegomenon.

5 Gezien de geboorteregisters van de stad Middelburg vernield zijn, is hiervoor geen expliciet testimonium voorhanden. Ik baseer mij op impliciet bewijsmateriaal, o.a. het testament van Beverland (uitgegeven in het *Archief van het Zeeuwsch Genootschap*, Middelburg, 1878, 3, p. 151-152), zijn inschrijving aan de Academie te Leiden (*Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*, Hagae-Comitum, 1875, p. 585: met de vermelding *22 jaren* op 20 sept. 1673) en enkele summiere biografische noten in een document van de British Library (Add. 4221 fol. 110).

6 M.F. LANTSHEER & F. NAGTGLAS, *Zelandia Illustrata*, Middelburg, 1878, dl. 1, p. 358.

1. Portret van H. Beverland in gezelschap van een minnares, die verdiept is in de lectuur van *De Prostibulis Veterum* (Toegeschreven aan A. de Vois; Rijksmuseum Amsterdam).

schrijven[7]. Zeer jong, mogelijk zelfs vóór hij ter wereld kwam, stierf zijn vader, maar zijn moeder, Catharina van Deynse, hertrouwde met Bernhard de Gomme, die na de Restauratie in Engeland inspekteur-generaal der vestingen werd. Dit verklaart de invloedrijke relaties waarop Hadriaan later een beroep kon doen. Reeds te Franeker vatte hij de idee op om een thesaurus van de erotiek samen te stellen, waarin alle citaten van de antieken, die op het domein van Venus betrekking hadden, zouden vervat zitten en worden toegelicht. In 1672 trok hij, mogelijk op uitnodiging van De Gomme, naar Engeland. Anthony Wood, bibliothecaris van de Bodleian Library te Oxford, getuigt dat hij er zich met veel zwier als 'Dominus Zelandiae' liet inschrijven[8]. Het volgend jaar vinden wij hem als student te Leiden terug[9] om hem in 1676 opnieuw te Franeker te zien opduiken[10]. Deze reislust heeft ongetwijfeld te maken met zijn onverzadigbare leeshonger en het feit dat bepaalde werken, maar vooral manuscripten, met overal voorhanden waren. In 1677 schreef hij zich te Utrecht in en promoveerde er op 22 maart van hetzelfde jaar tot licentiaat in de rechten[11]. Willem Frijhoff heeft er in zijn artikel *Wetenschap*, *beroep en status ten tijde van de republiek: de intellectueel*[12] op gewezen dat de beroepsgebondenheid van een academische opleiding in de zeventiende eeuw vrij gering was. Dit geldt ook voor Beverland. Een loopbaan als ernstig advocaat trok hem weinig aan. De ouderlijke

7 S.J. FOCKEMA ANDREAE & TH.J. MEYER, *o.c.*, p. 205.
8 A. WOOD, *l.c.*
9 *Album studiosorum... o.c.*, p. 585.
10 S.J. FOCKEMA ANDREAE & TH.J. MEYER, *o.c.*, p. 205.
11 F. KETNER, *o.c.*, p. 33.
12 *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, 6, 1983, p. 19.

2. Het *Ad Lectorem* en fol. 1 van *De Prostibulis Veterum.*

erfenis die hij in 1675 had mogen opstrijken stelde hem in staat zorgeloos zijn studentenbestaan verder te zetten en zich volledig te wijden aan de Latijnse erotische literatuur. In 1678 schreef hij zich daarom opnieuw te Leiden in[13] en redigeerde er tussen mei en augustus zijn eerste boek *De Prostibulis Veterum* (Prostitutie bij de antieken), waarvan er drie gepland waren (Afb. 2). De titel dekt echter zeker niet de volledige lading. *De Prostibulis* is een ware encyclopedie van de erotiek, waarin Beverland, met een fabuleuze belezenheid, zijn panerotische visie uiteenzet. Het werk wemelt van de citaten uit de antieke auteurs, maar ook de Bijbel (600 verwijzingen!) en de literatuur van zijn tijd, vooral de humanistische commentaren, zijn erin vertegenwoordigd[14]. In het tweede hoofdstuk van dit manuscript verklaart Beverland dat met alleen de dieren door de allesoverweldigende kracht van Eros worden beroerd. Ook het goddelijke dier, de mens, is vanaf zijn schepping door de duivel tot de geslachtsdaad overgehaald. Wist de slang er Eva immers niet toe te overreden de vrucht van de boom 'die oprijst in het midden van Adams lichaam' te plukken? Beverland heeft zijn interpretatie van het Genesis-verhaal van de zondeval der aartsouders ondersteund met talrijke citaten waaruit moet blijken dat termen als 'boom, vrucht, eten, appel, tak...' vaak symbolisch gebruikt worden in de antieke literatuur en een erotische lading dekken. Zo ook in de Bijbel. De zondeval van Adam en Eva is niets anders geweest dan de coïtus van de aartsouders. Hierdoor werd de prikkel (pruritus) als straf van de ouders op de kinderen overgedragen; d.i. het *peccatum originale*, de erfzonde[15]. Eind 1678 wisten enkele vrienden hem er toe te overtuigen dit hoofdstuk om te werken tot een autonoom boekje dat in dat zelfde jaar verscheen als:

13 TH.J. MEYER, *o.c.*, p. 46.

14 Cf. R. DE SMET, *Hadriani Barlandi... o.c.*, en ID., *De Prostibulis Veterum van Hadriaan Beverland (1650-1716): een Thesaurus Linguae Eroticae*, Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 39, 1985, p. 47-61.

15 Deze stelling werd door Beverland ontleend aan een traktaat van Cornelius Agrippa von Nettesheim, getiteld: *Henrici Cornelii Agrippae de Originali Peccato, disputabilis opinionis declamatio,* in *Opera Omnia* [± 1550], p. 553-564.

Peccatum Originale □ατ□ □ξοχ□ν sic nuncupatum, Philologice
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΩΣ elucubratum a Themidis Alumno.
Vera redit facies, dissimulata periit,
Psalmographus Ps. LVIII commate IV.
Abalienati sunt impii inde a vulva, erraverunt ab utero; loquentes mendacia.

Proba merx facile emptorem reperit, tametsi in abstruso sita sit loco.
Eleutheropoli - Extra plateam obscuram, sine privilegio Auctoris, absque
Ubi et Quando.

slechts ondertekend met de initialen A.B. Deze editie wordt vaak vermeld in de briefwisseling. Het is echter ook duidelijk dat hij vanuit alle hoeken zware kritiek op dit werkje moest incasseren, waarvan die van de filologen hem het meest dwars zat. Het is immers in een zeer zwaarbeladen Latijn gesteld, wentelend van de rariora verba en lange, soms onevenwichtige volzinnen. Daarom distantieerde hij zich algauw van de eerste editie en bereidde een tweede voor, waarin meer aandacht zou worden besteed aan de stijl. Zij verscheen in 1679 (waarschijnlijk september) onder de titel:

Hadriani Beverlandi J.U. Licentiati de Peccato Originali □ατ□ □ξοχ□ν
sic nuncupato Dissertatio Psalmographus Ps. LVIII.
commate IV.
Abalienati sunt impii inde a vulva, erraverunt ab utero;
loquentes mendacia.
Ex typographeio MDCLXXIX.

Wat er zich tussen de twee uitgaven in het leven van Beverland heeft afgespeeld, de moeilijkheden die hij ondervond en die tenslotte tot zijn arrestatie leidden, zijn houding tijdens zijn opsluiting enz... kan beter uit de brieven zelf worden afgelezen.

De brievenbundel Epistolae Tullianae

De minuten die te Leiden in de Universiteitsbibliotheek bewaard worden onder signatuur BPL 204, dragen als titel '*Epistolae Tullianae Leydae conscriptae anno 1679*, *Deo Tardipedi sacratae sunto.* H[adrianus] B[everlandus]'[16]. Dit stemt niet volledig met de inhoud overeen: de laatste elf brieven zijn niet meer te Leiden geschreven en zeven daarvan na 1679. De brievenbundel overspant in werkelijkheid de periode 1679-1685. Het is moeilijk uit te maken hoe en wanneer het boekje te Leiden is terecht gekomen; mogelijk via Gronovius, Perizonius of Spanheim aan wie hij vanuit Engeland later zijn teksten toestuurde, maar zeker na 1689 zoals blijkt uit de tekst die hij in de bundel op de achterzijde van zijn wapenschild neerschreef en waar gewag gemaakt wordt van de dood van Jacob de Goyer.

Th.J. Meyer besprak in 1971 in het *Leids Jaarboekje* dertien van deze brieven, te beginnen bij brief 15[17]. Jammer genoeg ontbreekt in dat artikel de Latijnse tekst en moeten wij ons tevreden stellen met een, zij het dan vlotte, Nederlandse parafrase. Zoals men echter zal merken is het Latijn van deze brieven de moeite waard en vaak onontbeerlijk om de pointe van Beverlands uitlatingen te snappen. De talrijke allusies hebben een summiere commentaar noodzakelijk gemaakt.

16 Brieven naar Cicero's model, geschreven te Leiden in het jaar 1679. Dat zij aan de hinkende god (= het vuur) gewijd mogen zijn! H.B.

17 TH.J. MEYER, *o.c.*,

Brieven

79 04 21
1
Ulrico Hubero
Viro clarissimo
S[alutem] P[lurimam] D[icit]
Hadrianus Beverland

[5] Quo tempore prima mihi lanugo vestiebat genas, saepe peccati
[6] originalis fontem sollicite cum animo meo ruspabar, sed cum
[7] latices in profundo Democriti puteo sitos esse viderem, nec
[8] □ντλημα satis longum quo limpidi quid haurire poteram, ha-
[9] berem, coepi memet infra aquam submergere, terramque digi-
[10] to scalpere, donec salientem hereditariae nostrae infirmitatis
[11] aperuerim venam. Cum iam diu in tenebris versatus essem tan-
[12] demque ad incunabula nostra descenderem demersa veritas
[13] emersit in lucem. Cum scirem theologos plerumque in sui ve-
[14] nerationem ac utilitatem omnia comminisci eorum □□□ιας
[15] δ□ξας semper habui suspectas. Nolui itaque ab eorum pendere
[16] dictatis, sed ipse in veritatem inquisivi. Quod simulae facerem,
[17] repentinum lumen accendit libidinis catholicae pharus. Lege
[18] praefationem et in ea totam peccati primi ac propagati naturam
[19] in brevi quasi tabella depictam invenies. Indignuntur Theologi
[20] minanturque se sermoni isti Milesio Anubim opposituros la-
[21] trantem. Faciant per me licet quicquid voluerint Isiaci, modo
[22] tuum a me non abalienent amorem. Si iurisperitus aut medicus
[23] huius morbi causas rationesque indicasset, iam non credendo
[24] credidissem: at cum miselli trivialia semper in pulputis reci-
[25] tent, debui a vulgari via recedere. Proculcatam opinionem te
[26] iam olim reiecisse, non est quod dubitem. Praesertim cum in
[27] iure civili te nova verioraque quotidie in cathedra docentem
[28] non semel auritus percepi. Vale togatorum B□τα meque favo-
[29] ris tui radiis irrigare dignare. Scribebam Lugduni Batavor[um]
[30] ipsis Paliliis Anno 1679.

Reeds vanaf zijn jeugd heeft het probleem van de erfzonde Beverland geboeid. Het was hem echter niet mogelijk in een handomdraai de ware toedracht van het Genesis-verhaal te ontsluieren. Slechts na lang onderzoek heeft hij inzicht gekregen in de symbolische betekenis van het bijbelse relaas over de zondeval van de aartsouders. Die waarheid heeft hij zelf, onafhankelijk aan het licht gebracht omdat hij geen vertrouwen had in de stellingen van de theologen die steeds alles uit eigengewin naar hun hand zetten. Huber zal in de *praefatio* de kerngedachten van Beverlands theorie terugvinden. De theologen zijn reeds gaan dreigen met represailles, wat Beverland overigens weinig imponeert. Hij twijfelt er niet aan dat Huber reeds lang de traditionele verklaring van de erfzonde heeft verworpen.

1. *Commentaar*

1: *Ulrico Hubero:* Beverland had Ulricus Huber te Franeker leren kennen, waar hij vanaf 1665 als hoogleraar in de rechten fungeerde. Huber zelf had te Franeker gestudeerd, waar hij zich aanvankelijk op de klassieke letterkunde had toegelegd, om later naar de rechtsgeleerdheid over te stappen. In 1655 promoveerde hij er tot licentiaat in de rechten, waarna hij een *peregrinatio academica* doorheen Duitsland ondernam. Te Heidelberg werd hij in 1657 doctor in de rechten. De curatoren van de Friese Academie benoemden hem daarop tot hoogleraar in de welsprekendheid en geschiedenis. Bij de dood van Wissenbach volgde hij hem op als hoogleraar in de rechten. Zijn *De Iure Civitatis* (1673) is opgedragen aan sommige studenten waaronder Beverland. Deze van zijn kant droeg aan Huber op: *Hadriani Beverlandi Justinianaei de Stolatae Virginitatis Iure*, *lucubratio academica*, Lugduni Batavis, typis Joannis Lindani 1680. (Cf. AA, 8ste deel, vol. 2, 1375-1382; NNBW, dl. 1, 1165-1168; T.J. VEEN, *Recht en nut. Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber (1636-1694)*, Zwolle 1976, Proefschr. Groningen, ook vcrsch. als Fryske Akademy nr. 493; *Ulrici Hubert Oratio [III], qua disseritur; quamobrem ius publicum olim in Academia nostra professione publica non sit honoratum.*

Habita domi ipsius, ante primam collationem doctrinae de jure civitatis cum politica Prid. Non. Maj. CI□I□CLXXXII. Ulrik Huber. Redevoering waarin wordt uiteengezet waarom vroeger het publiekrecht aan onze Academie niet met een professoraat vereerd is. Gehouden ten zijnen huize, voorafgaande aan de eerste vergelijking van de wetenschap van het staatsrecht met de staatkunde op 6 mei 1682. Vertaald door F. AKKERMAN, T.J. VEEN en A.G. WESTERBRINK. Geanno-

teerd, ingeleid en van een bijlage voorzien door T.J. VEEN. Zwolle, 1978; T.J. VEEN, *De lege regia, opmerkingen over de interdependentie van geschiedbeschouwing, politieke theorie en interpretatie van Romeins recht bij Ulrik Huber*, in *Universiteit te Franeker 1585-1811, Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, red. G.TH. JENSMA, F.R.H. SMIT en F. WESTRA, *Fryske Akademy* 648, Leeuwarden, 1985, p. 321-334.

7: *in profundo Democriti puteo:* de uitdrukking werd door B. ook gebruikt in *De Prostibulis Veterum* (D.P.V.) fol. 9r. 528. Hoewel men in die passage de indruk krijgt dat de put van Democritus vooral te maken heeft met het satirisch karakter van het traktaat (Democritus: *philosophus ridens;* cf. Hor. *Ep.* II, 1, 194; Senec. *De Ira*, II, 10; idem. *de tranquil. anim.* I, 15; Iuv. X, 28-29; idem X, 33) moet men hier concluderen dat het een verwijzing is naar de diep verborgen waarheid, die slechts via een grondige filosofische aanpak aan het licht kan gebracht worden.

9-10: *digito scalpere:* cf. Iuv. IX, 133: *qui digito scalpunt uno caput.*

18: *praefationem:* de eerste, noch de tweede editie van *De Peccato Originali* bevatten een ‘praefatio’ in de strikte zin van het woord. B. duidt echter op de brief die als inleiding fungeert. In de eerste editie wordt de naam van de geadresseerde niet onthuld. Wij lezen enkel: *Nobili consultissimoque viro Domino N.N. Elegantiori Sophia Initiato.* Ook de datering ontbreekt. In de tweede editie daarentegen wordt Jacob de Goyer (cf. brief 17) voluit als geadresseerde vermeld, met als datering ‘XXI Manias 1679’.

20: *sermoni isti Milesio:* de uitdrukking is ontleend aan Apulcius' *Metamorphoses* I, 1: sermone isto Milesio, waarmee een satirisch en prikkelend verhaal is bedoeld in het genre dat door Aristides werd gehanteerd in de 2e eeuw v. Christus en te Rome door Sisenna in de 1e eeuw v. Chr. werd geïntroduceerd. Cf. J. GWYN GRIFFITHS, *Apuleius of Madauros: the Isis-Book* (Metamorphoses, Book XI) EPRO 39, Leiden, 1975, p. 2; H.J. MASON, *Fabula Graecanica: Apuleius and his Greek sources*, in *Aspects of Apuleius' Golden Ass*, ed. B.L. HYMANS jr. & R.TH. VAN DER PAARDT, Groningen, 1978, p. 8, 10; L. CALLEBAT, *La Prose des Métamorphoses: Genèse et Spécificité*, *Aspects... o.c.*, p. 170, 177.

20-21: *Anubim... latrantem:* cf. Verg. *Aen.* IX, 698:
Omnigenumque deum monstra, et latrator Anubis;
Ov. *Met.* IX, 689: *Et regale decus; cum qua latrator Anubis.*

De Egyptische godheid Anubis werd voorgesteld door een hond of jakhals. Over zijn aanwezigheid bij de Isis-processic cf. J. GWYN GRIFFITHS, *o.c.*, p. 116 sqq.

28: *togatorum* β□τα: Hugo Grotius gold nog altijd als de onovertroffen □λφα togatorum.

30: *ipsis Paliliis:* de Parilia of Palilia waren in oorsprong oude Romeinse vruchtbaarheidsfeesten ter ere van de Pales goden. Tijdens de republiek kregen ze een officieel karakter en werden gevierd op 21 april, de legendarische stichtingsdag van Rome. Cf. H.H. SCULLARD, *Festivals and ceremonies of the Roman Republic*, London, 1981, p. 103-105.

79 04 28
2
Hadriano Molenario S[alutem]

[2] Quamquam infinitis propemodum obruar curis negotiisque
[3] quae in causa sunt quominus te de scripto hoc publicando po-
[4] tuerim consulere, nolui tamen te iam impressi ac vulgati sche-
[5] dii exsortem permanere. Accipe foetum hunc abortivum,
[6] quem canis festinantis instar parturivi. Constitueram hoc pri-
[7] mum opusculum si non in nonum annum, at saltem in nonum
[8] mensem differre, sed cum continua prensatione me molesta-
[9] rent aliis super alias epistolis, quin lacesserent Initiati, coactus
[10] fui illud vulgare. Quod si Priscianus subinde vapulet, nullus
[11] dubito quin pro veteri tuo candore ac ingenuitate illi medicam

[12] adhibueris manum, utpote qui soloecismos meos, calente cala-
[13] mo natos, pluries quam puella mea expertus semper in corri-
[14] gendo promptus atque amabilis exstitisti. Plura vellem, nisi
[15] importuna me videndi cupidorum salutatione obrutus, cogerer
[16] sigillo ceram subdere. Vale. Ipsis Floraliis.

Hoewel Beverland door enorm veel werk en zorgen overmand is, wil hij toch niet nalaten aan Molenaar een exemplaar van zijn *D.P.O.* ter inzage te geven. Hij drukt op de onafgewerktheid van het werkje, die te wijten is aan het feit dat vrienden op de publikatie hebben aangedrongen, terwijl Beverland die

nog wat wou uitstellen.

Mocht hij een uitgave van Priscianus hebben willen verzorgen dan is hij er van overtuigd dat Molenaar hem met raad en daad zou hebben bijgestaan, zoals hij dat gewend is.

2. *Commentaar*

1: *Hadriano Molenario:* Over Hadriaan Molenaar ben ik weinig meer te weten gekomen dan het feit dat hij te Franeker rechtsgeleerdheid gestudeerd heeft. (S.J. FOCKEMA ANDREAE en TH.J. MEYER, *Album Studiosorum, o.c.*, 5878: Adrianus Molenarius, Flissinga Zelandus Iur.). De uitlating van B. *si Priscianus subinde vapulet* wijst er op dat hij zich met de Latijnse grammatici heeft ingelaten.

5: *foetum hunc abortivum:* De metafoor van het miskraam om een onafgewerkt boek aan te duiden werd ontleend aan Plinius *N.H.* praef. § 28. B. gebruikte de uitdrukking ook in zijn 'ad lectorem' bij *D.P.V.* r. 7. 'quaesumus ne et nostram abortus secundinam dedignetur lambere'.

9: *Initiati:* Zij vormen de intieme vriendenkring, die over de nodige buigzaamheid en geesteskracht beschikken om zijn filologische arbeid te begrijpen en te appreciëren. Zij zijn a.h.w. ingewijd in de geheimenissen van Beverlands pan-erotische visie. Cf. brief 26: *Desiderant te equidem oculi mei; tuumque adventum inexplebili desiderio praestolantur Initiati;* brief 32: *Inopina haec demissio tanto omnes Initiatos cumulavit gaudio...* Ook zijn vriend Jacob de Goyer gebruikt de term in een onuitgegeven brief aan B. (Bodleian Lib., Oxf., Ms. Tanner 89, nr. 215): *Initia Initiatis aperuisti.* Hiertegenover staan de *prophani: D.P.O.* (1679) Ep. ad Goyerum: *scire aveo ecquid Venusina*

lucerna dignum indicaverint prophani; D.P.V., titelpagina r. 12-13 *Procul hinc*, *procul este prophani* (verstrengeling van Verg. *Aen.* VI, 258: *Procul o*, *procul este prophani* en Ov. *Am.* II, 1,3: *procul hinc procul este severi*); *Orgia quae frustra cupiunt audire prophani* (Cat. 64, 261).

16: *Ipsis Floraliis:* De *Ludi Florae* werden gehouden op 27 april (28 april volgens de Juliaanse kalender), ter ere van Flora, de oude Italiaanse godin van de bloemen en de gewassen in het algemeen.

(Cf. H.H. SCULLARD, *o.c.*, p. 110-111). B. besprak deze feesten grondig in *D.P.V.* cap. IV § 8, fol. 27r. sqq.

79 06 01
3
Jacobo Gronovio

[2] Ex quo parentis tui monitis phrases et rariora verba nimio sub-
[3] linere coepi, nihil antiquius esse putavi, quam eadem nunc in
[4] usum meum convertere. Scio Graevium omnia illa affectata
[5] respuere, utpote quae saepe omnem in rythmo absorbent nito-
[6] rem, at vero cum scripti mei materia admodum sit delicata, de-
[7] bui in lubricis paulisper musinari. Non ignoro insolenter illos
[8] facere, qui quaesitas voces minusve usitata verba obtorto collo
[9] rapiant, scriptisque suis infarciunt, quo magis alta sapere vide-
[10] rentur plebi: seu cum ego arcana Veneris revelo, oportebat me
[11] sublimiora loqui.

[12] *Nam magna numina Romae*

[13] *Non ita cantari debent ut ovile Menalcae.*

[14] In epistolis □α□□ζηλα non aucupor. Aspernor stridorem.
[15] Amo Ciceronis facilitatem. Stylum verto atque exerceo in imi-
[16] tanda divina illius perspicuitate. Semina naturae sequor sca-
[17] brumque meum scriptum nunc ritu ursino formo.

[18] *Curre sed instructum comitetur pumice librum*

[19] *Spongia* -

[20] Primum promulsidare excipiet brevi sanioris coloris et saporis
[21] prandium. Licet non dubitem quin non pauci te offenderint
[22] lapilli, curabo tamen ut in editione altera rosas violasque calca-
[23] veris. Si quis velit ut campus niteat floribus, fieri non potest
[24] quin primo quoque is sentibus horreat. Saxa nunc sarrio,
[25] erunco vepres. Interim si qui sint callipedes, quibus nostri ob-
[26] fuere calculi, illos rogo tuo tibicine sustenta usque dum mea
[27] caederim vineta. Libellus sicut extrema decerpitur faba.

[28] Optant τυπογ□αφ□ν πα□δες, ut eorum glisceret lucrum, illum
[29] interdictum iri.

[30] *Si quid naufragio dedit*, *probatur.*

[31] Odi lucripetas. Vale. Scribebam cal[endis] Fabariis.

Onder impuls van Gronovius' vader is Beverland uitgesponnen volzinnen en rariora verba gaan inlassen in zijn taalgebruik. Hij is er zich echter van bewust dat Graevius dit afkeurt omdat de sierlijkheid van het ritme er door teniet gedaan wordt. Voor Beverland is het echter het onderwerp zelf dat hem tot de gehanteerde stijl heeft

genoopt en niet de idee om bij het gewone volk voor een buitengewoon wijs man door te gaan.

Bij het onthullen van Venus' geheimenissen moest een verhe-

ven taal gebruikt worden. In brieven vermijdt hij dit echter en streeft naar de helderheid van Cicero.

Hij is volop in de weer met het aanbrengen van verbeteringen in de eerste editie en verzekert dat de tweede uitgave een streling voor het oog zal worden. Indien Gronovius figuren zou kennen die het boekje misvallen is, dan moet hij hen maar wat geduld laten oefenen tot het 'snoeiwerk' aan de eerste editie is afgelopen.

De drukkers zouden het op prijs stellen dat het boekje door de censuur verboden wordt om zo hun winsten te zien groeien.

3. *Commentaar*

1: *Jacobo Gronovio:* Met Jacob Gronovius heeft Beverland steeds goede contacten onderhouden. Brief 36 van deze bundel is eveneens aan hem gericht. Gronovius is ook de geadresseerde van 6 brieven '*Epistulae Familiares*' van Beverland (K.B. 's-Gravenhage, Hs. 131 G 25 waarvan 2 uitgegeven in *Hadriani Beverlandi*, *elegantioris sophiae magistri Epistolae XII* [...], Amstelodami [= Berlijn] 1747, nr. 6-7 en overgenomen in [UHLE] *Sylloge Nova*, Norimbergae, 1770, vol. I. Lib. II p. 423-426, nr. 97-98). Zij behandelen hoofdzakelijk filologische onderwerpen. Jacob Gronovius had aan de Leidse universiteit rechten en klassieke talen gestudeerd; had reizen ondernomen doorheen Duitsland, Engeland, Frankrijk en Italië, vooraleer hij te Leiden in maart 1679 tot hoogleraar in de geschiedenis en de Griekse taal werd aangesteld. (AA dl. 7, 440-444; NNBW, dl. 1, 986-989).

2: *parentis tui:* Johannes Fredericus Gronovius was tot zijn dood (1671) hoogleraar Grieks en geschiedenis geweest aan de Leidse Academie als opvolger van Daniel Heinsius. Cf. A. GERLO & H.D.L. VERVLIET, *Bibliographie de l'Humanisme des Anciens Pays-Bas*, *avec un répertoire bibliographique des humanistes et poètes néo-latins*, Instrumenta Humanistica 3, nrs. 4192-4193, p. 348 (= *BHAPB*).

P. DIBON, H. BOTS & E. BOTS-ESTOURGIE, *Inventaire de la correspondance de Johannes Fredericus Gronovius (1631-1671).* Archives Internationales d'histoire des idées, nr. 68, La Haye, 1974.

P. DIBON & F. WAQUET, *Johannes Fredericus Gronovius. Pèlerin de la République des Lettres. Recherches sur le voyage savant au XVIIe siècle*, Hautes études médiévales et modernes, Genève, 1984.

4: *Graevium:* Johannes Georg Graevius, cf. infra, brief 4.

12-13:	*Nam... Menalcae:* Calp. Sicul. *Ecclog* IV, v. 10-11.
18-19:	*Curre... Spongia:* Mart. IV, 10, 5-6.
30:	*Si... probatur:* Niet geïdentificeerd citaat.
31:	*Fabariis:* de Kalenden van juni werden in de volksmond ook *Kalendae Fabariae* genoemd, omdat op die dag rijpe bonen werden geofferd. (Cf. H.H. SCULLARD, *o.c.*, p. 128).

[79 00 00]
4
Jano Georgio Graevio S[alutem] D[icit]

[2] Displicuit tibi libelli mei stylus; placuit materia. Istud homun-
[3] cionum genus quod se divino spiritu afflatum venditat, damnat
[4] materiam, stylum laudat, praeconiisque extollit. O saeculum
[5] insipiens! Mirifica res. Homo homini quid praestat? *Pro captu*
[6] *lectorum habent sua fata libelli.* Vere iudicas variorum diversis
[7] saeculis inventorum vocabulorum farraginem olere linguam
[8] hodiernam Francam. Gronovius F[ilius] tamen ut cocus multa
[9] iura confundit. Gratissima mihi fuit tua instructio eritque eo
[10] gratior quo crebrior, adeoque quoties typis exponere quid me-
[11] ditor, rogo parturienti calamo succurras. Mittam ad te apolo-
[12] getica scripta mea simulatque has ad te perlatas esse cognove-
[13] ro. Properantiae meae poenas quotidie luo. In posterum no-
[14] num in mensem cogitata premam orationemque uno eodem-
[15] que filo detexam.

Beverland heeft gemerkt dat Graevius de stijl van zijn werkje afkeurt, maar het onderwerp interessant vindt. De theologen daarentegen verachten de inhoud, maar loven de stijl. Wat een tijd! De waarde van een boek wordt afgewogen naar de instelling van het lezerspubliek. Graevius heeft opgemerkt dat het amalgaam van woorden uit diverse perioden van de oudheid geput, naar het moderne Frans ruikt. Toch vermengt Gronovius ook diverse sausjes. De kritiek van Graevius is Beverland zeer aangenaam geweest en hij zal niet nalaten hem in de toekomst inzage te geven

van het manuscript alvorens iets te publiceren. Hij is overigens zinnens in september zijn verbeterde versie te laten drukken.

4. *Commentaar*

1: *Jano Georgio Graevio:* Graevius werd in Saksen geboren, maar op een uitstap naar Holland kwam hij te Deventer in contact met Joh. Fred. Gronovius, die hem zo wist te boeien dat hij zijn leerling werd. Na een hoogleraarschap te Duisburg en te Deventer werd hij in 1661 aan de universiteit te Utrecht aangesteld, waar hij tot zijn dood (1703) doceerde als *politices, historiarum et eloquentiae professor* (AA dl. 3, 108-109; NNBW, dl. 4, 669-670). De *Epistulae Tullianae* bevatten 2 brieven aan hem gericht, de *Epistulae Familiares* 4, waarvan 1 gepubliceerd in de *Epistolae XII, o.c.* (nr. 10) en overgenomen door UHLE, *Sylloge Nova, l.c.* p. 422-423, nr. 96.

Dit betekent echter geenszins dat de verstandhouding tussen de eerbiedwaardige professor en Beverland steeds goed is geweest. Zo had Graevius op 30 mei 1679 aan Nicolaas Heinsius geschreven: ‘Libellum illum sacrum et detestabilem de originali peccato nemo hic vidit, nec in nostris bibliopoliis conspicitur. Egi tamen de illo hodie cum nostris Theologis, qui, simul ac in illorum manus pervenerit, ut iuguletur et luce interdicatur, providebunt. Et sane dolendum est, tam foedos ac prophanos libros in his terris publicari ac tolerari, quae nostrae genti notam inurunt turpissimam’. (P. BURMAN, *Sylloges Epistolarum*, Leydae, 1727, dl. 4, p. 598 nr. DXXXVII). Hij matigt echter zijn houding wanneer hij voelt dat Heinsius achter Beverland staat.

5-6: *Pro... libelli:* Ter. Maur. *Syll.* 1286 (ed. KEIL, dl. VI, 363).

7-8:	*linguam... Francam:* het Frans (Francia: Gallia a Francis, qui eam invaserunt, et Romanis abstulerunt, DU CANGE, *Gloss. Med. et Inf. Lat.*, dl. 3, p. 590.)
8:	*Gronovius Filius:* Jacob Gronovius.
8-9:	*ut cocus... confundit:* Cf. Plaut. *Most* 1, 3, 120: *itidem olent, quasi cum una multa iura confudit cocus.*
11-12:	*apologetica scripta:* een verbeterde versie van *D.P.O.* dus, met de bedoeling dat Graevius emendaties zou aanbrengen.
14:	*orationemque:* waarschijnlijk doelt hij op het werkje over het maagdenrecht *De Stolatae virginitatis iure o.c.*, dat weliswaar als jaartal 1680 draagt, maar zeker in 1679 verschenen is, zoals uit de processtukken van de Vierschaar (cf. infra) blijkt.

[79 00 00]
5
Eidem

[2] Non bene consuluisti honori meo, mi Graevi, quod fabellas
[3] nostras Milesias ad Magliabequium miseris adhuc calentes.
[4] Perculit aures nostras rumor eas in ipsius Pontificis Max[imi]
[5] pervenisse manus. Quam vellem te inhibuisse hoc tuum pro-
[6] positum usque dum editio secunda epithetorum sordibus pur-
[7] gata lucem adspexisset. Iam totus sum in ingenioli abortum
[8] lambendo, horridioremque quam ex celeritate contraxerat,
[9] emolliendo locutionem. Vereor ne senex Tarpeius offensus
[10] foetore recentis congressus chartas illas ad sedem suam sterco-
[11] rariam ablegaverit. Caveat tamen ne piperatae torreant nates
[12] eius visceraque inflamment. Redolet haec editio hircum: se-
[13] cunda Veneres spirabit elegantiores. Sed cum ipse Cato ponti-
[14] ficibus taetrior huic aetati meae suos concesserit ludos, nullus
[15] dubito quin et Innocentius XI et cursum suum meae iuventuti
[16] indulsurus sit. Novit vir naris emunctae omnibus per pueri-
[17] tiam interesse ad virile robur. Flosculis nitere, sententiolis las-
[18] civire, subindeque turgescere adolescentum est. Magis expedi-
[19] tam animi mei vim exsequor, quoties veteris scriptoris senten-
[20] tiam in suffragium adopto. Iuvenes talia non indecent. Vale ti-
[21] bique persuade, te mihi quidem esse carissimum, sed multo
[22] fore cariorem, si impetus mei saepius moderator esse digneris.

Graevius heeft er volgens Beverland geen goed aan gedaan zijn ‘Milesische fabels’ vers van de pers aan Magliabechi over te sturen. Hij heelt zelfs vernomen dat ze in handen van de paus zelf zijn terecht gekomen. Waarom heeft hij toch niet gewacht tot de tweede editie klaar was, waaraan Beverland hard aan het werken is? De Middelburger is bang dat de eerbiedwaardige ouderling de bladen naar zijn toilet zal verbannen. Hij moet er dan wel voor opletten dat het gepeperde papier zijn billen niet verschroeit en zijn darmen verzengt. Deze eerste editie stinkt als een bok, de tweede zal een aanlokkelijker geurtje verspreiden. Beverland twijfelt er niet aan dat Innocentius XI hem zijn Spielereien zal toestaan. Zij vormen immers een kenmerk van de jeugd, die schittert door haar bont taalgebruik, dartele zinnetjes en een gezwollen stijl hanteert. Graevius zal Beverland nog nauwer aan het hart liggen, indien hij nog vaker dan voorheen als zijn leidende hand wil optreden.

5. *Commentaar*

2-3: *fabellas Milesias:* cf. supra 1, 20.

3: *Magliabequium:* Antonio Magliabechi (1633-1714) de geleerde bibliothecaris van groothertog Cosimo III van Florence, die zelf een ontzaglijke bibliotheek bezat, onderhield ook contacten met Nicolaas Heinsius. (Cf. M.E. COSENZA, *Biographical and bibliographical dictionary of the Italian humanists and the world of classical scholarship in Italy, 1300-1800*, Boston, 1962-1967, dl. 3, p. 2072-2074).

14-16: *nullus dubito... indulsurus sit:* Toen Leonard van Ryssen zich in 1680 geroepen voelde Beverlands stellingen te weerleggen met zijn *Iusta Detestatio Sceleratissimi Libelli Adriani Beverlandi* werd dit werk te Rome wel op de *Index librorum prohibitorum* geplaatst. FR. H. REUSCH, *Index der Verbotenen Bücher*, Band 2, Bonn 1885, p. 862, maakt hierbij de bedenking 'Aber das ist doch auffallend, dass zum Beispiel von den unfläthigen Schriften des Holländers Hadrian Beverland, die von 1678 an Lateinisch erschienen, keine im Index steht, wohl aber ein gegen ihn gerichtetes Schrifteken des Holländischer Theologen Ryssenius...'

16: *vir naris emunctae:* scherpzinnig, raak:

cf. Phaedr. 3,3,14:

Aesopus ibi stans, naris emunctae senex

Hor. *S.* I, 4,8 (Lucilius)

Emunctae naris, *durus componere versus.*

[79 00 00]
6
Nicolao Heinsio S[alutem]

[2] Ex quo facilitatem tuam in scribendo mecum ipso perpendi,
[3] nihil in votis habui magis quam illam aemulari. Licet nihil mi-
[4] nus quam tersissimi tui characterismi nitorem sim assecutus,
[5] tamen haud modicum me profecisse sensi, postquam tua legere
[6] vestigia coepi. Fateor me scabritiem necdum exuisse omnem,
[7] quam tamen si tua lima non graveris reddere fluidiorem, spero
[8] me brevi politiorem stylum scripturum. Quod si mature indi-
[9] caveris qua ratione modoque assequi illam facultatem queam,
[10] praeparabo novam editionem scabrosque omnes lapillos fecun-
[11] diori obnubam gleba, ita ut claudis offendiculo non longius

[12] futurus sit noster libellus. Vale □νσα□□ους ο□□ονομ□ας

Zodra Beverland met de vlotte schrijfstijl van Heinsius heeft kennis gemaakt wenst hij niets intenser dan die te kunnen evenaren. Hoewel hij beseft dat hij er nog ver van af is de schittering van Heinsius' pen te hebben bereikt, voelt hij toch dat hij een flinke vooruitgang geboekt heeft, zodra hij in zijn voetspoor is gaan wandelen.

Indien Heinsius hem met raad en daad zou willen bijstaan dan mag men verwachten dat hij op korte tijd een meer beschaafde stijl zal kunnen hanteren. Mocht zijn patronus hem aanwijzingen hiervoor willen geven dan zal hij een nieuwe, gezuiverde editie verzorgen, ontdaan van alle struikelsteentjes waarover kreupelen vallen.

6. *Commentaar*

1: *Nicolao Heinsio:* Samen met Isaac Vossius (cf. infra) mag N. Heinsius (1620-1681) zeker tot de trouwste *patroni* van Beverland gerekend worden. In de *Epistulae Tullianae* bevinden er zich 5 brieven aan hem gericht. In de *Epistulae Familiares* slechts 1, wat te verklaren is door het feit dat Heinsius in 1681 overleed. Deze brief werd uitgegeven in de bundel *Epistolae XII, o.c.*, nr. 8 en overgenomen in UHLE, *Sylloge Nova, l.c.* p. 426 nr. 99. In de U.B. te Leiden vindt men in de collectie Burm. F 6 A nog 11 onuitgegeven brieven van B. aan Heinsius, in BPL 246 nog 1.

Nicolaas Heinsius was voor Beverland niet alleen als beschermheer belangrijk, maar door zijn enorme bibliotheek ook een nuttige informatiebron. Deze schat had hij in de loop van zijn zeer bewogen leven weten te verzamelen. Heinsius had immers, vooraleer zich te Vianen terug te trekken ontelbare reizen gemaakt doorheen Engeland, Frankrijk, Italië, Duitsland en Rusland; maar het is vooral zijn verblijf aan het Zweedse hof in dienst van Christina, samen met zijn vriend Vossius, dat de meest turbulente periode van zijn leven is geweest. Als filoloog mag hij tot de grootsten van zijn tijd gerekend worden. Cf. A. GERLO en H.D.L. VERVLIET, BHAPB, nrs. 4352-4356a, p.

362; R. BRAY, *Jean Chapelain, soixante-dix-sept lettres inédités à Nicolas Heinsius (1649-1658), publiées d'après le manuscrit de Leyde avec une introduction et des notes.* Archives internationales d'histoire des idées, nr. 13, La Haye, 1966; H. BOTS, *Correspondance de Jacques Dupuy et de Nicolas Heinsius (1646-1656).* Archives internationales d'histoire des idées, nr. 40, La Haye, 1971.

2: *facilitatem tuam:* P.H. PEERLKAMP, berucht om zijn scepsis sluit zich bij deze visie aan wanneer hij de stijl van Heinsius als volgt beschrijft: ‘Omnia et singula Heinsii Carmina tanto nitore, ea numerorum concinnitate, ingenii ubertate, et sententiarum pondere sunt perpolita, at non macilenta quaedam species, sed sanguine et succo Romano corpus perpastum appareat’ *Liber de vita, doctrina et facultate Nederlandorum qui carmina latina composuerunt.* Ed. altera emendata et aucta, Haarlem, 1838, p. 428.

79 00 00
7
Eidem

[2] Ex quo Ciceronis perspicuitas meum pertentavit animum, an-
[3] xia Gronovii scrupulositas mihi displicere coepit. Orationis
[4] virtus unica perspicuitas. Hanc itaque semper sectabor asse-
[5] qui. Neque concipere aut edere partum mens potest nisi clare
[6] et distincte perspicueque seipsam explicet. Graevius perspicui-
[7] tatem simul et nitorem dictionis invenit, simulae Fr[ancisci]
[8] Junii ac Gevartii monitis Gronovianam scabritiem sprevit at-
[9] que omisit. At vero Gratiis non litavit Germanus. Utinam in
[10] convictu tui atque Vossii vobiscum quoque Gratiis litare didi-
[11] cisset. Dictiones tuae ludicrae percellunt cor meum atque ie-
[12] cur. Quam elegantes quam festivae sunt tuae argutiae de Ale-
[13] x[andro] Moro, Claudio Salmasio eiusque comuge Messalina,
[14] Britannico atque Miltono. Plura vellem. Sed obruor. Cetera
[15] alias. Vale. Tuis extis lac et mei. Leydae anno salutis nobis per
[16] Christum partae 1679.

Zodra de heldere stijl van Cicero Beverland heeft aangegrepen voelde hij zich niet meer aangetrokken tot de ruwe uitdrukkingswijze van Gronovius. De enige waardemeter van een redevoering is de helderheid. Die zal hij in de toekomst steeds trachten te bereiken. Elk gewrocht van de menselijke geest moet op een heldere en geordende wijze zichzelf verklaren. Graevius bereikte tegelijk klaarheid en een fraaie vormgeving zodra hij op aanraden van Junius en Gevaerts afstand deed van de stijl van Gronovius. Elegant mag men Graevius uitdrukkingswijze echter niet noemen. Had hij dat maar geleerd in zijn contacten met Heinsius en Vossius! Hoe fijnzinnig

zijn immers Heinsius' verzen over Alexander Morus, Claude de Saumaise, zijn echtgenote, Britannicus en Milton!

7. *Commentaar*

3: *Cronovii scrupulositas:* bedoeld zijn de wijd uitgesponnen volzinnen, soms met een onevenwichtige constructie en het gebruik van rariora verba; cf. brief 3.

7-8: *Francisa Junii:* Franciscus Junius, François du Jon, oom van Isaac Vossius, bij wie hij in 1677 te Windsor overleed. Graevius schreef zijn *vita* die opgenomen werd in de 2de uitgave van *De Pictura Veterum* van Du Jon. (Cf. *BG*, dl. 26, p. 887-889). *Gevartii:* Gaspar Gevaerts (1593-1666), vermaard Antwerps filoloog en Latijns dichter (Cf. *BHAPB*, nrs. 4102-4106, p. 339-340).

9-10: *in convictu tui atque Vossii:* de vriendschap tussen Heinsius en Graevius dateerde uit de vijftiger jaren, zoals uit hun uitgebreide correspondentie, deels uitgegeven door P. BURMAN, *o.c. Sylloge IV*, blijkt. Wanneer Heinsius zich te Vianen heeft teruggetrokken is het de familie Graevius met hun achttien kinderen, die inspringt wanneer hij in moeilijkheden verkeert. Cf. F.F. BLOK, *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden*, Delft, 1949, p. 116-120.

Met Vossius heelt Graevius ook vriendschappelijke contacten onderhouden, zij het dan minder intens dan met Heinsius. Cf. brief van Vossius aan Heinsius van 20 augustus 1654: '*Graevius, qui mihi Amstelodami adest, cuiusque utor opera in concinnandis operibus paternis, describit Ovidianas lectiones Gruteri...*' P. BURMAN, *o.c.*, dl. 3, Ep. 93, p. 676). K.O. MEINSMA, *Spinoza en zijn kring, historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten*, 's-Gravenhage, 1896, p. 334, veronderstelt dat Graevius door Isaac

Vossius met Spinoza in contact werd gebracht.

12-13: *Alexandro Moro:* Alexander More (1616-1670), bekwam op voorspraak van Salmasius (cf. infra) te Middelburg een leerstoel, na te Genève Grieks gedoceerd te hebben. Daarop werd hij te Amsterdam aangesteld. Evenals Salmasius geraakte hij betrokken in het conflict met Milton (cf. infra), wat resulteerde in zijn werk *Fides publica contra calumnias J. Miltoni scurrae* (1655). De *argutiae* waarop B. alludeert kunnen zowel de in 1666 uitgegeven *Silvae* van Heinsius zijn, onuitgegeven *Epigrammen* of de toen nog onuitgegeven brieven van Heinsius i.v.m. Morus. Bij een oppervlakkige lectuur vindt men in de *Sylvae* geen verwijzing naar Morus. Toch blijkt uit een brief van J.Fr. Gronovius aan Heinsius (29 mei 1652) dat het laatste vers van het epigram *In obitum Fr. Spanhemii* (*Silvarum III*, p. 191) *Crede vel Invidiae. Livor et ipse dolet*, eerder betrekking heeft op Morus dan op Salmasius. Gronovius schrijft: '... *quem ex Allobrogibus ar-*

cessivit [sc. Salmasius] hac solum de caussa, ut male faceret, quem postea mortuum Momus et ipse, nosti cetera.' (P. BURMAN, *o.c.*, dl. 3, p. 295). Dat Heinsius bij de publicatie 'Momus' in 'Livor' wijzigde komt vast te staan uit een voetnoot van Burman bij een brief van Heinsius aan Gronovius (*Syll. III*, p. 218): *Adjunctum erat epigramma... ita clauserat carmen: Momus* (*Livor* in edito) *et ipse dolet.* De slechte verhouding tussen Morus en Spanheim blijkt verder ook uit een brief van Heinsius aan Gronovius (21 maart 1653 - P. BURMAN, *o.c.*, dl. 3, p. 313-314): '*Nam de Moro dubitari non potest, cum lis Hagano foro iam sit credita. Nostras ille partes miro studio conciliare sibi nunc studet. Utinam in vivis esset Spanhemius!*'

Eind 1652 was de verstandhouding tussen Morus en Salmasius verstoord, door het feit dat Morus de meid van Salmasius had verleid en weigerde haar te huwen. Dit verhaal was natuurlijk koren op de molen van Heinsius die het in zijn briefwisseling met Gronovius en Vossius vol genoegen opdist. Mogelijk heeft B. inzage gehad van de correspondentie ten huize van Heinsius.

13: *Claudio Salmasio:* Claude de Saumaise (1588-1653) is een van de merkwaardigste filologen van zijn tijd. Na een tijd te Leiden gedoceerd te hebben trok hij, evenals N. Heinsius en Is. Vossius naar Zweden. Door een oude vete met vader Heinsius kon hij ook diens zoon niet luchten. Beiden bekladden elkaar aan het Zweedse hof (Cf. F.F. BLOK, *Nicolaas Heinsius... o.c.*, p. 165 sqq). Nicolaas liet zijn schotschriften op Salmasius eerst onder vrienden circuleren vooraleer ze in 1666 na de dood van zijn rivaal onder zijn *Poemata (Sylvae)* te publiceren. Het meest bekende is wel het

Scazon in Alastorem (p. 165-177). Ook in de briefwisseling (BURMAN, *o.c.*, Sylloge III) wordt met de regelmaat van een klok de draak gestoken met Salmasius.

coniuge Messalina: de echtgenote van Saumaise, *la chaudronnière*, zoals Huygens ze placht te noemen, of *Xantippe* volgens Vossius en Heinsius (Cf. P. BURMAN, *Sylloge III*, p. 663) heeft in het conflict van haar echtgenoot met Heinsius niet bepaald een verzoenende rol gespeeld.

14: *Britannico atque Miltono:* Salmasius was door de verbannen Charles II gevraagd een *Defensio regia* te schrijven. Deze werd echter door de woordvoerder van het Engelse parlement, J. Milton beantwoord in zijn *Pro populo Anglicano defensio* (1651), alweer tegengesproken door een anoniem traktaat *Clamor regii sanguinis* dat aan Morus werd toegeschreven en de *Ad Johannem Miltonem Responsio* van Salmasius, die echter pas na zijn dood in 1660 verscheen en nog voorafgegaan was door een *Defensio secunda* van Milton. Salmasius was de

mening toegedaan dat Heinsius aan Milton informatie had doorgespeeld, hoewel Heinsius hem zelfs niet kende. Wel had hij de fraaie stijl van zijn werk geloofd (P. BURMAN, *o.c.*, *Sylloge III*, p. 270: *Ego vero et dixi et dicam porro, malam a Miltono causam tam bene actam, quam Regis infelicissimi causam pessime egit Scribonius* [i.e. Salmasius]. Dat hij de moord op Charles I wel degelijk afkeurde blijkt uit zijn *Sylvae III*, p. 192 (ed. 1666): *Carolus eius nominis primus Britanniarum Rex nefarie a suis trucidatus*, dat als volgt eindigt: *Antiphata dignus Rege Britannus erat.* Dat hij de restauratie toejuichte kan men opmaken uit *El.* III, 10; *Georgio Monckio oppressae rei Britannicae liberatori.*

Ook hier is het onduidelijk of B. op de *Poemata* doelt, of op onuitgegeven stukken van Heinsius.

79 00 00
8
Isaaco Vossio

[2] Ab eo momento, vir politissime, quo tuum de Rythmis per-
[3] volvi librum ipsi genitori meus displicuit abortus. Nam simul-
[4] ac vim tuam periodicam animadverti, omnia mea verso stylo
[5] induxi ac delevi. Indies scabritiem meam, tuam mellimelam
[6] eloquentiam imitando, emollio. Quamquam ab archetypo tuo
[7] laboro, tamen vides me in hac editione castius scripsisse. Nihil
[8] in principio suo perfici solet. Spartam exorno. Rogo ut pri-
[9] mum, quod rapido amne torrentius excluserat ingenium, con-
[10] secres Neptuno. Ista omnia aetatis calorem secutus impetu ra-
[11] paci, prout poetam, philosophum, theologum aut oratorem le-
[12] geram, velocissime susdeque conieceram in chartam. Nunc
[13] quoties sub incudem revoco □π□θεσιν plausibiliora obrepunt
[14] argumenta, quibus prima suspicio augeri ac firmari possim,
[15] sed nolo idem tentare vadum. Sufficit σχεδ□ασμα primum in-
[16] tra septimanae spatium subito calore conceptum nunc per to-
[17] tum mensem fotum non fugere lectorem. Cum Colomesium

[18] singulari olim mactasti humanitate, quaeso et mihi sternas
[19] viam, qua me quoque humo tollere possim. Nihil quicquam
[20] ipse de me sperare aut promittere possum quamdiu non tuo
[21] ungue expoliar. Graevium Tolliumque tu perpolivisti, te au-
[22] tem Grotius atque Salmasius. Quod si me voti damnes effi-
[23] ciam ut ubique beneficiorum collatorum bracteatum audies
[24] perenne echo. Iube ut trans marc ad tua Tempe Vindesoriensia
[25] transvolem. Vale decus Belgii, unio Britanniae, meliore saecu-

[27] lo ac regione dignissime. Scribebam Leydae anno a C[ondito]
[28] m[undo] iuxta exactissimum tuum calculum 7679.

De lectuur van Vossius' *De Rythmis* heeft Beverlands ontevredenheid over de onafgewerktheid van zijn traktaat in de hand gewerkt. Zodra hij de kracht van de periodische zinsbouw van Vossius heeft ervaren is hij terstond al zijn eigen geschriften gaan verbeteren naar het paradigma van de meester. Vossius zal merken dat de tweede editie, hoewel nog ver van volmaakt, in een meer zuivere stijl is gesteld. De eerste, die te snel tot stand is gekomen mag hij vernietigen. Hoewel hij nog tal van argumenten had kunnen toevoegen om de hypothese te staven volstaat het hem dat de tweede editie, waaraan een volle maand is gewerkt, de lezer op stilistisch gebied met tegenvalt. Beverland vraagt dat Vossius hem zou begeleiden, zoals hij dat met Colomies, Graevius en Tollius heeft gedaan, en zoals Vossius zelf door Grotius en Salmasius is gevormd. Hij moet maar een seintje geven en Beverland komt naar Windsor.

8. *Commentaar*

1: *Isaaco Vossio:* Isaac Vossius (1618-1689) was de zoon van de bekende humanist Gerard Johan Vossius. Zoals zijn vriend Nicolaas Heinsius maakte hij talrijke studiereizen naar het buitenland en verbleef geruime tijd als bibliothecaris aan het hof van Christina van Zweden. Na de troonsafstand kwam hij naar Holland terug en werd kort daarop aangesteld tot kanunnik van Windsor, waar hij vanaf 1680 Beverland onderdak verschafte. (R. DE SMET & W. ELIAS, *Isaac Vossius*, in *Woordenboek van Belgische en Nederlandse Vrijdenkers*, dl. 2, Brussel, 1982, p. 149-183).

2: *de Rythmis: De Poematum cantu et viribus rythmi* van Vossius verscheen anoniem te Oxford in 1673. Hij bespreekt er zowel het poëtisch als het prozaïsch ritme van de Latijnse taal in, maar daarenboven is dit technisch werkje in een buitengewoon heldere stijl gesteld.

8: *Spartam exorno:* Ik beperk mij tot het belangrijkste. De uitdrukking is

spreekwoordelijk cf. Cicero *Att.* 1, 20 en IV, 6. Beverland gebruikte ze ook in *D.P.V.* fol. 47r. 2781.

9-10: *consecres Neptuno:* verdrinken, dus vernietigen; cf. *consecrare Vulcano:* verbranden.

10-12: *impetu... chartam:* de werkmethode van B. is in *D.P.V.* duidelijk te merken. Rond een bepaald thema van de erotiek schaarde hij alle mogelijke citaten zoals die hem, bij de lectuur van de antieken, toepasselijk leken. De gebrekkige ordening van *D.P.V.* werd meermaals in *D.P.O.* overgenomen.

17: *Colomesium:* Paul Colomies (1638-1692) was een Franse protestant die in 1664 te Parijs met Isaac Vossius bevriend was geraakt. Vossius nodigde hem daarop naar Holland uit, waar hij één jaar verbleef alvorens naar Frankrijk terug te keren. In 1681 zal hij naar Engeland komen en er met Vossius en Beverland nauwe contacten onderhouden. Hij publiceerde o.a. een keuze uit de brieven van Isaac Vossius' vader: *Gerardi Joannis Vossii et Clarorum Virorum ad eum Epistolae Collectore Paulo Colomesio Ecclesiae Anglicanae Presbytero*, London, 1690 (2de ed. 1691, 3de 1693), (*DNB*, dl. 11, 397-399; C.S.M. RADEMAKER, *Life and work of Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*, Assen, 1981, p. 309, 349, 331, 376, 409, 411-412, 421).

21: *Graevium:* cfr. supra.

Tolliumque: De familie Tollius was haast onatscheidelijk verbonden met de Vossii. Alexander Tollius was secretaris geweest van J.G. Vossius; zijn broer, Cornelius, zijn student en vriend geweest. Hun jongste broer, Jacobus, was opgeleid door Isaac Vossius alvorens secretaris te worden van Nicolaas Heinsius, Rector te Gouda en hoogleraar te Duisburg. (C. BURMANNUS, *Trajectum eruditum*, Utrecht, 1738, p. 368-374; AA, dl. 7, p. 53-54; C.S.M. RADEMAKER, *o.c.*, p. 344, 346, 406, 409, 429).

21-22: *te autem Grotius:* Isaac Vossius had in 1643 bij Grotius te Parijs gelogeerd. Deze maakte de belangrijkste bibliotheken voor hem toegankelijk en gaf hem onderricht in de rechtskunde. Vossius promoveerde er tot licentiaat in de rechten in 1644. (G. CHAUFFEPIE, *Nouveau Dictionnaire Historique et Critique*, Amsterdam, 1756, dl. 4, p. 615-616).

22: *atque Salmasius:* Sinds 1638 had Vossius in nauw contact gestaan met Saumaise, die hem vooral raad gaf in verband met zijn geografische werken. Door de moeilijkheden i.v.m. N. Heinsius aan het Zweedse hof bekoelde de vriendschap.

(D.J.H. TER HORST, *Isaac Vossius en Salmasius*, 's-Gravenhage, 1938, p. 9 sqq).

24: *Tempe Vindesoriensia:* Hoewel Vossius een huis te Londen had, verbleef hij met zijn bibliotheek te Windsor.

26-27: *anno a Condito Mundo... 7679:* Vossius had in 1659 te 's-Gravenhage een verhandeling gepubliceerd *Dissertatio de vera aetate Mundi, qua ostenditur natale Mundi tempus annis minimum 1440 vulgarem aeram anticipare;* een Nederlandse vertaling verscheen te Amsterdam in 1666. De auteur verdedigt hier de chronologie van de Septuagint die volgens hem op een meer correcte Hebreeuwse versie teruggaat dan de Hebreeuwse Masoretentekst van het O.T. Vossius geraakte hierdoor verwikkeld in een controverse met de Duitse historicus Georg Hornius. Dit conflict resulteerde in de publicatie van: *De LXX Interpretibus, eorumque tralatione et chronologia Dissertationes*, 's-Gravenhage, 1661. Vossius berekende dat de geboorte van Christus in 5636 moest gesitueerd worden en dat de Joden de Bijbelse chronologie met ongeveer 1400 jaar hadden ingekort.

(Cf. J.C.H. LEBRAM, *Ein Streit um die Hebraïsche Bibel und die Septuaginta*, in: *Leiden University in the seventeenth century*, ed. Th.H. Lunsingh Scheurleer & G.H.M. Posthumus Meyjes, Leiden, 1975, p. 21 sqq.)

[79 00 00]
9
Nicolao Arnoldo

[2] Cum elegandorum hominum sermones scriptum meum com-
[3] probasse videantur, scire velim quare soli Theologi tot Tyria
[4] concitent maria. Declamant contra me in cathedris atque sug-
[5] gestibus, nec non in subsellis. Cum positiones nec argumenta
[6] mea refutare non possunt, unico illa athei calumnia delent.
[7] Suppuderet illos tam impudentis mendacii ac maledicti. Nonne
[8] singula primae periodi verba ponunt, docent ac statuunt
[9] Deum? Si quidam hoc condecorandi essent elogio, certe nulli

[10] istud melius mererentur quam improbi sacerdotes, qui ficta
[11] sanctitate sub religionis norma illudunt homines. Dabitur oc-
[12] casio qua probe docebo primos omnium atheorum fuisse sa-
[13] cerdotes, et sacerdotum fraudes facere ut prophani quoque
[14] evadant athei. Denique totum mundum ab inclinabilis suis
[15] semper egisse histrioniam atque quoque in finem acturum nul-
[16] la causa est quod dubitem. Athei itaque maledictum non sor-
[17] dio solum sed etiam concoquo. Crabronum, Vesparum et Fu-
[18] corum aculeios nihil moror.

Beverland vraagt zich af waarom de Theologen zo heftig te keer gaan tegen zijn werk, terwijl de mensen met wat literaire

smaak het goedkeuren. Vanaf de kansel varen ze tegen hem uit en beschuldigen hem van atheïsme daar zij niet in staat zijn zijn stellingen te weerleggen. Zij zouden zich hierover moeten schamen. Indien iemand de eretitel van atheïst verdient dan zijn zij het wel, die onder het mom van de godsdienst de mensen voor de gek houden. Beverland is er zeker van nog wel eens de gelegenheid te zullen krijgen te bewijzen dat zij de eerste goddelozen geweest zijn. Hij is dus allerminst bekommerd om hun verwijten aan zijn adres.

9. *Commentaar*

1: *Nicolao Arnoldo:* Nicolaas Arnoldi (1618-1680) werd te Lesna in Polen geboren. In 1641 kwam hij naar de Nederlanden waar hij te Franeker, Groningen, Leiden en Utrecht studeerde. De Classis van Franeker stelde hem in 1645 tot predikant van Beetgum aan. In 1651 werd hij tot zijn dood hoogleraar in de theologie te Franeker (AA, dl. 1, p. 383-385; BWPGN, dl. 1, p. 252-259; S.H.M. GALAMA, *o.c.*, passim).

Tijdens zijn studies te Franeker had Beverland in het huis van Arnoldi gelogeerd (E.J. DINGWALL, *Very peculiar pcople, o.c.*, p. 147).

3-4: *Tyria maria:* spreekwoordelijk voor groot onheil, gevaar: Fest. L. XIX, ed. W.M. LINDSAY, Leipzig, 1913, repr. Hildesheim, 1965, p. 484: *Tyria maria in proverbium deductum est; quod Tyro oriundi Poeni adeo potentes maris fuerunt, ut omnibus mortalibus navigatio esset periculosa. Afranius in Epistola:* '*Hunc in Serrium autem maria Tyria conciet*'.

9: *hoc elogio:* sc. athei.

[79 00 00]

10
Nicolao Heinsio

[2] Quamquam laudari me abs te non exspectaram, cum intra
[3] spem veniae me peccasse non ignorarem: luit tamen Heinsia-
[4] nus iste candor mihi pergratus quod de solito tuo erga imme-
[5] rentem favore nihil quicquam diminueris hoc temporis articu-
[6] lo, cum te a me abalienare fatagerent proci Penelopes, nebulo-
[7] nes. De praecoci ingenioli mei abortu tam benigne iudicas ut

[8] blanda percuti possim φιλαυτ□□. Nunc cum tenuitatis meae
[9] sim conscius cunctaque mea supellex omnibus sit nota, salvus
[10] evasi. Vides enim me primam editionem non agnoscere pro
[11] mea. Cum illam nimio erga me studio extorserant amici, fer-
[12] vore illo intermisso, mearum partium esse putabam eam casti-
[13] gare ac emendare et miscellanei styli ambitu involvere. Licet
[14] nec haec ultimam receperit manum volui tamen emendatiorem
[15] priori ad te mittere. Nisi lenociniis etiamnum phrasium deten-
[16] tus fuissem, potuissem nitidiorem concinnare contextum:
[17] nunc cum iuvenibus hoc proprium sit insolentes et a communi
[18] usu remotas aucupare voces differendum est usque dum cum
[19] corpore virili masculum quoque indeptus sim animum.

[20] *Quadraginta stylo polita dicas*

[21] *Quinquaginta velim diserta scribas.*

[22] Interim hoc patrimonium quod mihi honesto rumore conflas-
[23] ti, nunquam dissipabo. Vale et ut consuevisti lingua animoque
[24] fave.

Het heeft Beverland bijzonder genoegen gedaan te merken dat de vriendschap van Heinsius jegens hem in genen dele is afgenomen, spijts de pogingen van de theologen om hen van elkaar te verwijderen. Het oordeel van Heinsius over de eerste editie is zo mild dat Beverland zich door zijn eigenliefde haast gestreeld zou voelen. Hij erkent die uitgave immers niet als de zijne, daarom heeft hij het tot zijn taak gerekend haar te zuiveren. Het is best mogelijk dat ook de tweede editie nog niet de perfectie heeft bereikt, maar toch wil hij niet nalaten ze aan Heinsius over te maken. Indien hij niet vastgekluisterd had gezeten aan de lange periodes had hij ongetwijfeld een meer vloeiende tekst kunnen samenstellen. Het gebruik van rariora verba is echter eigen aan de jeugd en het redigeren van een evenwichtige brok literatuur zal naar de volwassenheid moeten verschoven worden. Beverland zal pogen de goede faam die hij bij Heinsius geniet niet te schaden.

10. *Commentaar*

6:	*proci Penelopes:* sc. Theologi.
15-16:	*Nisi... contextum:* de 2e editie is inderdaad in dezelfde zwaarwichtige stijl als de eerste gesteld.
20-21:	niet geïdentificeerd citaat.

79 07 07
11
Nicolao Blancardo

[2] Cum tu iam olim in Graecis meus exstiteris magister, officii
[3] erga te mei ratio postulabat ut simulae industriae meae speci-
[4] men ederem, illud imprimis ad te transmitterem. Fateor sty-
[5] lum non per omnia tuae respondere institutioni. At sciendum
[6] sacroprophana non una forma percudi posse. Placebunt tamen
[7] verba si senectutem discusseris atque adolescentiam scriptoris
[8] intuitus fueris. Evae raptum hucusque caligine involutum ego
[9] detexi, nec tot impendi faces quot in Proserpinae indagine Ce-
[10] res. Theologi qui patentibus oculis se nihil videre dicunt, aegre
[11] ferunt me in Edenis horto □δον□ν natam ac propagatam asse-
[12] ruisse. Nolunt ut, quod hucusque in altissimo silentio cubare
[13] sivere sacrorum antistites, ego revelem prophanus. Si aliquid
[14] culpandum sit, id tantum foret quod iuvenis inculco frugalita-
[15] tem. Etsi insulsum hoc videri possit puellis, quod □ν □□μ□
[16] cum libidine litigem, litigabo tamen cum ea, etiamsi me pater-
[17] nae alacritatis redarguerent degenerem. Atqui dicunt studiosi
[18] me imprudentissime fecisse, quod oraculorum divinorum lega-
[19] tos, quos Apostolus □γγ□λους Iustinus lenones appellant, irri-
[20] tem, qui plerumque dotatam nobis sororem conciliant. Profec-
[21] to malui Iunonem despicere quam pro ea amplecti longius nu-
[22] bem. Cum in Tullio legeram prudentiam in adolescente teme-
[23] ritatem vocari, malui adolescens prudentiam sequestrare ne ad-
[24] fectasse viderer temeritatem. Scio inter casus conscientiae e-
[25] narratores virtutis esse quaedam nescire: at ego quoque non
[26] ignoro non minoris esse virtutis elementa non nescire prima.
[27] Quorum cognitio cum sit maxime necessaria, non a meo offi-
[28] cio alienum putabam, si primi peccati et propagatae infirmita-
[29] tis nostrae causas rationesque revelarem. Quod si Bremensis
[30] □νει□ο□□της fecisset, iam ab eius ore omnes pependissent
[31] neophyti. Sed cum ego non sim initiatus eorum sacris, ideo
[32] vapulo. Video magnae artis esse vitare censoria supercilia. Plu-
[33] ra alias. Vale. Dabam ipso ancillarum festo. 1679.

Beverland heeft het tot zijn plicht gerekend aan zijn oud-leraar Grieks het resultaat van zijn studie over te maken. De stijl zal misschien niet in alle opzichten overeenkomen met de ideeën van Blanckaert, maar hij moet wel bedenken dat geprofaneerde heiligheden niet zomaar met één geijkte stijl kunnen uitgedrukt worden. Om het tenvolle te genieten moet men de blik van de oude dag van zich afzetten. Beverland heeft een licht

geworpen op de zondeval van Eva. De theologen tillen er zwaar aan dat hij heeft aangevoerd dat het lustgevoelen in de tuin van Eden is ontstaan en er zich heeft voortgeplant. Wat hen het meest dwars zit is dat een jongeman, een profaan, zich op hun geheiligd terrein heeft begeven om de waarheid aan het licht te brengen. Het traktaat kan de meisjes wel opbraken omdat hij met het primaire lustgevoelen afrekent, maar dat is onoverkomelijk. Sommige studenten verwijten hem zijn onvoorzichtigheid door zich op het vlak van de theologie te hebben begeven; toch heeft Beverland verkozen zijn eigen weg te gaan liever dan een 'huwelijk' met de kerk te sluiten. In Cicero heeft hij gelezen dat de voorzichtigheid bij de jeugd 'roekeloosheid' heet, daarom heeft hij als jongeman de voorzichtigheid maar aan de kant gezet. Sommigen beweren dat het goed is bepaalde dingen niet te weten, het is echter nog beter de primaire elementen wel te kennen, daarom precies moest de problematiek rond de erfzonde uit de doeken gedaan worden. Indien een of andere droomwichelaar uit Bremen dit had ondernomen dan zouden zij allen aan zijn lippen gehangen hebben; nu razen ze omdat het een profaan is.

11. *Commentaar*

1-2: *Nicolao Blancardo... tu olim... magister:* Beverland had Nicolaas Blanckaert te Middelburg leren kennen, waar hij van 1650 tot 1666 als hoogleraar in de geschiedenis doceerde. Ook te Franeker heeft Beverland de lessen van Blanckaert gevolgd. Sinds 1669 was hij er tot hoogleraar Grieks aangesteld, (NNBW, dl. 4, p. 154-156).

20-22: *Profecto... nubem:* de beeldspraak van de Theologen als koppelaars wordt volgehouden. *Iunonem despicere* duidt op de afwijzing van het 'huwelijk' met de kerk. (Iuno, als godin van het huwelijk cf. Verg. *Aen.* IV, 166-167: *Prima et Tellus et pronuba Iuno / dant signum;* Petr. c. 25: *Iunonem iratam*). *Amplecti nubem:* cf. Hor. *A.P.* 230: *nubes et inania captare*, iets onwerkelijks, leugenachtigs aangrijpen.

22-23: *prudentiam... temeritatem:* Cic. *Sen.* c. 20: *temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.*

29-30:

Bremensis □νει□ο□ιτης: Het Gymnasium illustre van Bremen stond bekend om zijn theologische fakulteit, waar o.a. Balthasar Willius en Ludwig Crocius gedoceerd hebben. (Cf. H.W. ROTERMUND, *Lexikon aller Gelehrten die seit der Reformation in Bremen gelebt*

haben, Bremen 1818; W. VON BIPPEN, *Geschichte der Stadt Bremen*, Bremen, 1898, dl. 2, p. 277 sqq).

Beverlands allusie slaat echter niet op de *Theologia Bremensis* in haar geheel, maar wel op de figuur van Johannes Cocceius die in 1603 te Bremen geboren werd en er in 1629 tot hoogleraar Hebreeuws werd aangesteld, vooraleer in 1636 naar Franeker en in 1650 naar Leiden te trekken. Hij was in 1669 overleden. Zijn theologische interpretaties baarden nogal wat opzien en werden heftig bestreden door Voetius (BWPGN, dl. 2, p. 123 sqq).

33: *ancillarum festo:* Het feest van de dienstmeiden werd te Rome gevierd op 7 juli (Cf. H.H. SCULLARD, *o.c.*, p. 161-163).

79 10 00
12
Tobiae Coorne

[2] Si etiamnum ea tibi sederit opinio, ut inceptum tuum in Theo-
[3] logicis studium meo tibicine fulciri posse existimes, habe quae-
[4] so telamonem, quo tute ipse incessum tuum possis compone-
[5] re. Dicitis primum peccatum fuisse inobedientiam. At inobe-
[6] dientiam illam in actuali constitisse transgressione fateamini
[7] necesse est. Primum autem concupitum oportet ut in posteris
[8] inseverint maiores. Quod si ex catholica hominum propensio-
[9] ne ad particulare aliquod peccatum, colligere volueris proto-
[10] plastarum crimen, rem habebitis confectam. Quodsi hanc nos-
[11] tram admiseritis opinionem, pristini mali furores per puella-
[12] rum pellem, non secus ac Thuscus auruspex, perspicietis. Qui
[13] uterini furores cum Tertullianum ac Hieronymum latuerint,
[14] factum est ut caecus in luscum uterque impegerit. Θεολ□γοι
[15] qui vulgare peccati originalis defendunt dogma, infinitis impli-
[16] cantur absurdis. Deum ob reatum primi peccati innocuos pu-
[17] nire filios crudele putant Sociniani ac Arminiani, qui tamen
[18] nec nodum solvunt. Nimia subtilitas veritati infesta est. Hunc

[19] scrupulum exemptum cognosces ex praefatione. Quod si Do-
[20] m[inus] Wittius aliquid comminiscatur probabilius, istud
[21] rogo, impertire desideranti. Si vir candidus omnia mea diluere
[22] valeat argumenta, lubens opinionis meae commentum delebo.
[23] Interim fac quaeso resciscar quales apud vos de me excitentur
[24] turbellae aut fabulae spargantur. Quod si insulsi nonnulli tri-
[25] viale Athei convitium mihi adfricent, rogo iis dicas me occal-
[26] luisse iam dudum ad has nugas simulque absentis innocentiam

[27] tueare. Vale meque gnaviter detende. Ipsis feriis vindemiali-
[28] bus. 1679.

Indien Coorne nog steeds de mening toegedaan is dat hij zijn theologische studie met Beverlands ideeën kan schragen, dan heeft hij nu al het materiaal om uit te putten.

De theologen verklaren dat de eerste zonde de ongehoorzaamheid was; maar ze moeten wel toegeven dat die ongehoorzaamheid heeft bestaan uit een daadwerkelijke overtreding.

Een eerste begeerte moet er geweest zijn met de bedoeling dat de voorouders die zouden overplanten in het nageslacht. De zaak wordt klaar wanneer men uit de door de Katholieken erkende neiging van de mens tot de zonde in het algemeen, de zonde van de aartsouders alleidt. Door het feit dat de erotische drang Tertullianus en Hieronymus ontgaan is, geraakte de theologie op een dwaalspoor. Ook de Socinianen en Arminianen bieden geen steekhoudende oplossing. Beverland vraagt Coorne hem ogenblikkelijk op de hoogte te stellen mocht professor Witsius een meer plausiebele verklaring hebben. Mocht die autoriteit zijn argumenten kunnen weerleggen dan is hij terstond bereid de proeve van zijn opinie te vernietigen. Graag zou hij vernemen welke roddels er te Utrecht over zijn persoon verspreid worden.

12. *Commentaar*

1: *Tobiae Coorne:* Th.J. Meyer wist Tobias Coorne te identificeren: ‘Tobias Coorne werd op 13 december 1660 te Zierikzee geboren als kind van Pieter Coorne en Margrieta Cortgenet; cf. RA Middelburg, Verz. Geneal. Hs. 46. Hij studeerde sedert 1677 theologie te Utrecht, werd predikant te Krabbendijke en nadien te 's-Gravenpolder, alwaar hij in 1704 overleed’. *Brieven uit de studentenkerker, o.c.*, p. 63 voetn. 24.

12: *Thuscus auruspex:* de Etruskische waarzeggers stonden in de oudheid bekend om hun kundigheid in het voorspellen van de toekomst uit ingewanden. Cf. oa. Cic. *Div.* II,35,75; *Leg.* II,9,21.

17: *Sociniani:* theologische stroming genoemd naar haar grondlegger, de Italiaanse theoloog Fausto Sozzini (1539-1604). De leer bloeide

aanvankelijk in Polen, maar werd door de aanvallen van de Jezuïeten ten onder gebracht. De aanhangers vluchtten toen naar Nederland waar het Socinianisme echter lang als een zware ketterij gold.

Arminiani: volgelingen van Jacobus Arminius (1560-1609), de Nederlandse theoloog, die met zijn collega Gomarus te Leiden hevige twisten uitvocht in verband met de predestinatie en de vrije wil: (cf. *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, onder red. van D. NAUTA (e.a.), Kampen, 1983, dl. 2 p. 33 sqq).

19: *praefatione:* cf. brief 1; gezien in september 1679 de tweede editie van de pers was gekomen, zal deze hier bedoeld zijn.

20: *Wittius:* waarschijnlijk doelt B. op Herman Witsius (1636-1708) die eerst te Franeker naast Arnoldus theologie doceerde en later te Utrecht werd aangesteld (NNBW, dl. 3, p. 1445-1448). Het is echter onmogelijk dat Coorne Wits in 1679 te Utrecht heeft weten doceren. Uit de Acta van de universiteit blijkt immers dat Wits pas in 1680 naar Utrecht is gekomen (G.W. KERNKAMP, *Acta et decreta senatus, Vroeaschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie* in: *Werken uitgegeven door het historisch genootschap gevestigd te Utrecht, derde serie*, II nr. 68, p. 49). Ofwel onderhield Coorne dus persoonlijke contacten met Wits ofwel was het reeds eind 1679 duidelijk dat Wits naar Utrecht zou overkomen.

27-28: *vindemialibus:* hoewel Mommsen 15 oktober voorstelt voor de *vindemialia* meent H.H. SCULLARD, *o.c.*, p. 189 dat de precieze datum niet vastligt.

[79 00 00]
13
Eidem

[2] Peream! Audio Leydeckerum visa quaternione prima adiisse
[3] L. Bestiam et Caninium Gallum cum Apulei asino ad decurio-
[4] natum promotos atque illos rogasse ut me simul cum libello
[5] meo vivum tardipedi darent Vulcano. Hollebekium retentum
[6] spiritum remisisse atque publice in templo S[ancti] Petri in me
[7] detonasse. Prima occasione coria ista elephantina clava Hercu-
[8] lis malacissabo. D[ominus] Kmbbius contra naturam theolo-
[9] gorum in me mitis est. Ceteros atra bile gravatos cottidiano
[10] ad mansuetudinem perduco poculo. Tu modo cave ne cui-
[11] quam vulturum retuleris quantum nummorum vel agrorum
[12] possideam. Accepi a cognato Tresell[io] libr[as] L. quas con-
[13] stitueram in itinere consumere Britannico: verum ne ex mala

[14] conscientia me talaria induisse spargant malevoli, istud distuli
[15] propositum.

[16] Officiosam salutem matri fratribusque, sorori autem cum offi-
[17] cio. Ταχ□στα.

Tuus χ□□σει □α□ □τ□σει
H[adrianus] B[everlandus]

Beverland heeft vernomen dat Leydekker bij het zien van de eerste katern van *D.P.O.* naar Lucius Beest, Hondjes Haan en de Ezel van Apulcius is getrokken om hen te vragen dat ze de auteur en zijn boek zouden verbranden. Verder kwam hij aan de weet dat Hollebeek vanaf de kansel tegen hem is uitgevaren. Zij krijgen nog wel hun deel! Knibbe is gematigd en de anderen worden met een beker wijn zoet gehouden. Coorne moet er zich voor hoeden aan die gieren maar niet te verklappen hoe rijk Beverland wel is. Van zijn familielid Tresellius, heeft hij nog 50 pond ontvangen die hij zou opmaken op zijn reis naar Engeland, mocht het niet lijken dat een slecht geweten hem die aftocht heeft ingegeven. Daarom heeft hij die reis maar uitgesteld. De groeten aan de moeder van Coorne, de broers, maar vooral aan de zus!

13. *Commentaar*

2: *Leydeckerum:* Melchior Leydekker (1642-1721) was, zoals Beverland, een Zeeuw van geboorte. In april 1678 werd hij hoogleraar in de theologie te Utrecht.

(cf. BWPGN, dl. 5, p. 775-785; G.A. EVERS, *Lijst van gedrukte geschriften over de Rijksuniversiteit te Utrecht, proeve eener bibliographie 1634-1936*, Utrecht, 1937, p. 97).

3: *L. Bestiam, Caninium Gallum cum Apulei asino:* onder deze drie schuilnamen bevinden er zich twee historische figuren, te weten Lucius Calpurnius Bestia, een vriend van Cicero, die in 56 v. Chr. *de ambitu* werd aangeklaagd (Pauly-Wissowa 5e Halbband, c. 1367) en Lucius Caninius Gallus eveneens een bekende van Cicero die door deze werd verdedigd (Pauly-Wissowa 6e Halbband c. 1477). Het spottende zit hem echter in de betekenis van hun naam: het beest, de haan en de ezel. Hoogstwaarschijnlijk

zijn hiermee Johannes Voet, Jacobus Vallan en Gerard de Vries bedoeld die respectievelijk rector en assessoren (met Leydekker) waren te Utrecht vanaf maart 1679 (Cf. G.W. KERNKAMP, *o.c.*, dl. 2, p. 42).

5: *tardipedi... Vulcano:* Vulcanus werd in de mythologie hinkend voorgesteld.

Hollebekium: Pieter Georgii Hollebeek (1641-1685) was sinds 1662 predikant te Leiden. (BWPGN, dl. 4, p. 164-165).

7: *coria elephantina:* olifantenhuiden, ironisch ook voor mensen gebruikt: Plaut. *Mil. Glor.* 2,2,80

14: *talaria induere:* de vleugelschoenen aantrekken, dus: de biezen pakken.

79 10 15
14
Nicolao Heinsio

[2] Ex quo meo nomine ad invidiam usi fuere Arminiani, Diiboni,
[3] quantas ego turbellas, quantas pugnas edidi! Super ipsum fo-
[4] rum piscatorium habito. Praemonueras me tu virorum optime,
[5] patrem tuum ab Erasmo edoctum consuisse *Theologos pruden-*
[6] *ter praeteriri:* at non praevideram illos tam impie saevituros
[7] ut quoque mendaciis me perderent funestis. Consultius utique
[8] fecissem si omnem scribendi impetum cum Sirmondo in sexa-
[9] gesimum aetatis meae annum reiecissem, vel saltem cum I[u-
[10] lio] C[aesare] Vanino eousque suspendissem in theologicis co-
[11] gitationes, quo opulentus, senex et Germanus evasissem.
[12] Nunc, cum prudentiae parum consultus intrepide crabrones
[13] irritaverim, operam dant fuci, ut ad tribunal praetoris depos-
[14] car. Quod per coitum transfundi ac propagari peccatum origi-
[15] nale demonstrare instituerim, tam aegre ferunt ii, qui ad
[16] πολυπαιδ□ας praemia peccare festinant, ut me obtorto collo
[17] in ius rapi atque ibidem ad [odium?] compelli desiderent. Co-
[18] lorem hunc praetexunt. Dicunt me interfecisse pudorem, vere-
[19] cundiam pulsisse iuventutumque acerbas aures spurcitie lasci-
[20] vissimorum polluisse verborum. Quid an volucre ut lepidum
[21] istud opus, sanctis et prophanis adeo gratum ciulantis Ieremiae
[22] describerem naeniis? Cedo si ego coitu dicam propagari pecca-
[23] tum, atque id probare pergam, an non debui uti vocibus Tha-
[24] lassionis aut locutione Fescennina? Rerum cognatio haec verba

[25] exigebat. Ut infandorum quoque scelerum memoriam refrica-
[26] rem caussae discussio requirebat. □ν□γ□□) pressus debui ele-
[27] gantiarum patres poetas in consilium advocare. Neque enim
[28] scurrilibus dictionibus inflammavi lectoris renes. Catoniana
[29] supercilia docui spectare Floralia. Stimulos nativos moveri non

[30] sentivere iurisperiti: at vero soli theologi in umbilico an-
[31] tiquum serpentem suscitatum indignantur. Quod si verba
[32] nuda cleri intoxicaverint vasa, nostros autem lumbos nulla af-
[33] fecerint noxa, dicendum illos ad peccatum originale proclivio-
[34] res esse prophanis. Cum illi qui ad praemia peccant in arando
[35] agro extorquent voluptatem et ne illa satietate languesceret
[36] omni tempore amoris poculis inebriantur, monitori facti sunt
[37] asperi quod voluptatem peccatum esse statuerim. Si Theologi
[38] illa fronte legere dignentur scriptum meum, qua uxorum gra-
[39] vidarum ventres collustrant, nullus dubito quin maiorem ex li-
[40] bello meo concipient fructum quam ex tumido hoc spectaculo.
[41] Scribebam Hagae Comitum Idib[us] Octob[ribus] magni Ma-
[42] ronis natali.

Als een duivel in een wijwatervat heeft Beverland zich moeten te weer stellen. Hij woont in Den Haag boven de vismarkt. Hoewel Heinsius hem had verwittigd, volgens de raad van zijn vader, om de theologen niet voor de voeten te lopen had Beverland toch niet verwacht dat ze zo hels te keer zouden gaan. Hij had zijn aandrang om *D.P.O.* op papier te zetten beter uitgesteld. De theologen willen hem nu voor het gerecht slepen. Zij zijn woedend omdat hij aangetoond heeft dat via de coïtus de erfzonde wordt doorgegeven, wetende dat zij gehaast zijn om al zondigend de prijs van de grote kroost in de wacht te slepen. Zij verkondigen ook dat Beverland het schaamtegevoel met de voeten getreden heeft en de jeugd bedorven met schunnige taal. Kan men een dergelijk onderwerp soms benaderen zonder een kat een kat te noemen?

Noodgedwongen moesten de aangehaalde dichterscitaten te voorschijn gehaald worden. Je zou haast denken dat zij meer tot de erfzonde geneigd zijn dan de profanen. Omdat zij zich immers bij uitstek op de voortplanting toeleggen en Beverland bewezen heeft dat in de coïtus de zonde schuilt, verachten zij hem. Zij zouden er goed aan doen even geïnteresseerd zijn boekje te lezen als ze de buik van hun zwangere vrouw aanstaren.

14. *commentaar*

5: *patrem tuum:* Daniel Heinsius (cf. *BHAPB*, p. 362 nrs. 4348-4351)

8: *cum Sirmondo:* Jacques Sirniond (1559-1651) publiceerde op negenenvijftigjare leeftijd een kritiek op het werk van J. Godofredus getiteld *Censura coniecturae anonymi scriptoris De suburbicariis regioni-*

bus et ecclesiis waarmee hij verstrikt geraakte in een onverkwikkelijke controverse met de bekritiseerde en zijn aanhanger Saumaise (cf. *BG*, dl. 44, p. 41-43).

9-10: *cum Iulio Caesare Vanino:* Lucilio Vanini (1584-1619) die later zijn voornaam wijzigde in Iulius Caesar, is één van de grondleggers van het pantheïsme, die op Beverland grote invloed heeft uitgeoefend. B. citeert zijn *Dialogen* geregeld in D.P.V. en de titel van het voornaamste pantheïstisch geïnspireerd werk van Vanini *De admirandis naturae reginae deaeque mortalium arcanis lib. IV* wordt door B. sluiks verwerkt in de eerste paragraaf van het eerste hoofdstuk *D.P.V.* Hij verwijst hier naar het feit dat Vanini wegens zijn ketterse ideeën te Toulouse de marteldood is gestorven (Cf. DON CAMERON ALLEEN, *Doubt's boundless sea. Skepticism and Faith in the Renaissance*, Baltimore, 1964, cap. 2 § 3, p. 58-74).

16: *peccare:* i.e. coire

17: [odium?]: Cf. Quint. *Decl.* 145: *si ne reus quidem usquam ad odium compellitur.*

27: *poetas in consilium advocare: D.P.O* wemelt van de citaten uit de antieke erotische dichters.

28-29: *Catoniana... Floralia:* Catoniana supercilia is een verwijzing naar de spreekwoordelijke gestrengheid van Cato censor. Dat Beverland hierop de wulpse activiteiten van de feesten ter ere van Flora betrekt, is een verwijzing naar de anekdote die hij in *D.P.V.* (fol. 28v. r.

1694 sqq) uiteenzet: ‘M.P. Cato vix ingressus erat haec spectacula, quin prostibula vererentur se nudare. Populus tamen postulavit, quae cum a Favonio intellexisset, severus censor decessit ilico, ne praesentia sua consuetudinem impediret innuens’, gebaseerd op Martialis I, 1 en Seneca *Ep. ad Luc.* 97.

34-35: *in arando agro:* in coeundo.

41: *Hagae Comitum:* uit 2 onuitgegeven brieven aan Heinsius, die zich niet in deze bundel bevinden, weten wij dat hij naar Den Haag was gereisd in verband met de heer Van Odijck die een leraar Latijn zocht voor zijn zoon. (Leiden, U.B., Burm. F6a fol. 336 en Burin. F6a fol. 347 v).

41-42: *magni Maronis natali:* Publius Vergilius Maro werd volgens de biografische bronnen op 15 oktober 70 v. Chr. geboren.

79 11 02
15
Eidem

[2] Ne me serius ad literas tuas respondisse mireris, scias sextam
[3] iam diem volvi, ex quo Studiosorum camera fui mancipatus.
[4] Prospiciebam in grandes quandoque vindictas prorepturam
[5] hanc illatam, ut volunt, imuriam; sed minime ominatus eram
[6] laesos mecum acturos fuisse criminaliter. Ut me magis ac ma-
[7] gis reddant criminosum rumores ferunt funestos dolosque in-
[8] tentant saniosi. Mittunt rumigerulos, ac delatores ut ex me
[9] vino et ira torto eliciant aliquid linguae lubricum quo obiec-
[10] tum Athei crimen adstruerent. Scis quale calumniae funda-
[11] mentum habeant? Cum Voetii atque Coccei sectarios relegave-
[12] rim ad Anticyras dicunt me totum ordinem sacerdotalem de-
[13] vovisse diris. Quasi vero nemo hodie censeri possit bonus
[14] Christianus, nisi Batrachomyomachiae operas suas atque furias
[15] locaret. Cum ego fidem ad saec[ulum] quintum simpliciter tra-
[16] ditam toto corde amplector, Neophyti autem ecclesiam in cu-
[17] nis vagientem pro semipagana habeant, videre nequeo qui
[18] queam hisce insulsis dare sacramentum. Fruantur illi sua op-
[19] inione ac methodo, modo et me mea gaudere sinant. Nec
[20] theologos omnes irrideo, neque omnes Cocceianos aut Voetia-
[21] nos, sed inter illos tantum ferre nequeo bestias malas. Atqui
[22] et boni quoque coguntur esse mali, pulmonemque exasperant
[23] in me. Porcis sunt similes, quorum unius si deterseris aures,
[24] cuncti grunniunt atque eiulant. Forsan imperata correctio
[25] cunctos exasperavit. Sciunt utique tractatores nostri saeculi
[26] domum amplam diversa habere vasa. Sicut omne corpus, ita
[27] et ecclesiasticum corpus sua habet pudenda. Sunt infiniti ona-
[28] gri in vite domini, qui larva Dianae personati, innocentibus in-
[29] cutiunt venerationem. Non ego tympanistis sacraeque militiae
[30] flagitiis assurgere soleo.

[31] Quod si iudices mihi in poenam statuerent Cyclopum (qualem
[32] in latumiis Syracusanis scripsisse dicitur Philoxenus) pertexere
[33] fabulam; videres me Eupolide non fore indisertiorem. Sed
[34] nunc minitantibus tribunis Harpocrati litandum. De exitu au-
[35] tem nostrae tragoediae diversi sparguntur rumores. Dicunt in-
[36] felicem tuum Theseum in arce Loevesteiniana Sisiphium versu-
[37] rum lapidem. Alii referunt Fagelium crucem, Voetianos vivi-
[38] cumburium minari. Cocceianos contentos fore si ex Acade-
[39] miae limitibus expellar atque ad ultimos Britannos deporter.
[40] Nosti rubricam Satyrae Varronianae *Sit modus matulae.* Velim
[41] Constantinum Hugenium Goysiumque instiges ut efferatum

[42] Syndici Burgersdyckii mitigent animum.

[43] Areopagiticos vero admoneas ne in Musarum opprobrium
[44] grassentur ac posteritati sint ludibrio, odio ac detestationi. Si
[45] aliquid interim mihi queas suppetere consilii, fac id rogo quam
[46] citissime Λα□ωνι□□ σ□υτ□λ□.

[47] Vale, virorum optime diuque nobis intersis.

[48] Tui observantissimus

[49] Hadr[iaan] Beverlandt.

[50] Scribebam in Musarum nosocomio sanus vegetusque corpore
[51] et animo. 1679 II. Novemb[ris].

Heinsius moet er zich niet over verwonderen nog steeds geen antwoord op zijn brief ontvangen te hebben. Beverland zit reeds zes dagen opgesloten. Hij kon wel voorzien dat de geschokte heren zouden aansturen op wraakacties van formaat, maar het was allerminst te voorspellen dat zij hem strafrechtelijk zouden vervolgen. Om hem nog meer te beschuldigen verspreiden zij allerhande funeste geruchten, spannen hinderlagen en sturen verklikkers op hem af. Met wijn trachten zij zijn tong losser te maken om hem dan van atheïsme te kunnen beschuldigen. Het is echter niet omdat Beverland de Voetianen en Coccejanen gehekeld heeft, dat hij daarom alle theologen minacht. Men kan voor geen goed Christen meer doorgaan of men moet zijn partijtje meespelen in hun kikker-en-muizengevecht. Beverland is echter gehecht aan de fundamenten van het geloof zoals dat tot in de vijfde eeuw in eenvoud werd overgeleverd.

Ieder mag zijn opinie hebben, indien men Beverland toelaat zijn visie te huldigen. Het zijn net varkens, die alle gaan huilen wanneer men één de oren wast; of wilde ezels in de tuin van de Heer, die als Diana vermomd onschuldigen achting afdwingen. Beverland is echter niet gewoon recht te veren voor tympaankloppers en de misdaden van de Heilige Militie. Mochten zij hem de kans geven zich met de pen te verdedigen dan zou er wat zwaaien. Nu moet hij echter zwijgen. Sommigen vertellen dat hij zal opgesloten blijven, anderen dat Fagel met de galg dreigt, de Voetianen met de brandstapel. De Coccejanen zouden tevreden zijn indien hij uit de Academie gezet werd en naar Engeland verbannen. Zou het mogelijk zijn dat Heinsius er bij Huygens en Goes op aandringt Burgersdijck wat te matigen? Raadgevingen zijn uiterst welkom!

15. *Commentaar*

2: *literas tuas:* niet bewaard.

2-3: *sextam iam diem... mancipatus:* Beverland was op 26 oktober 1679 gearresteerd na een klacht van de Particuliere Synode van Zuid-Holland bij de Staten (W.P.C. KNUTTEL, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, Den Haag, 1915, dl. 5, p. 283; *De Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland*, deel 2 (1669-1727), 's-Gravenhage, 1727, fol. 851). De Staten schoven de zaak door naar de autoriteiten van Leiden gezien Beverland een academie-burger was. Deze arresteerden hem toen hij van Den Haag terug naar Leiden kwam. In een onuitgegeven brief aan Heinsius (niet in deze bundel) verhaalt hij de omstandigheden (Burm. F6a fol. 347 sqq).

11: *Voetii:* de theoloog Gisbertus Voetius of Gijsbert Voet (1589-1676) die te Utrecht hoogleraar en rector was geweest en zich tegen de vrijere opvattingen van o.a. Coccejus kantte. (Cf. *Biografisch lexikon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, *o.c.*, dl. 2, p. 443-449).

11: *Coccei:* cf. supra

12: *Anticyras:* Anticyra, meerdere steden dragen in de oudheid deze naam (Pauly-Wissowa, 2e Halbband, c. 2427-2428), twee ervan zijn bekend om de productie van nieskruid (*Der Kleine Pauly*, 1e Band, c. 383-384).

14: *Batrachomyomachiae:* de strijd van kikkers en muizen, een klein epos, als

parodie op Homerus' *Ilias* en *Odyssea*, uitgegeven door T.W. ALLEN, *Homeri Opera 5*, Oxford, 1912 (2de ed. 1946), p. 161-183.

31-33: *Cyclopum... fabulam:* Philoxenos van Kythera (435-380) zou met zijn Dithyrambe K□□λωψ □ Γαλ□τεια Dionysus I van Syracuse bespot hebben en daardoor als straf in de steengroeven hebben moeten werken en niet het verhaal van de Cyclopen in de steengroeven hebben bedacht, zoals B. het voorstelt. (Pauly-Wissowa 39e. Halbband c. 192).

33: *Eupolide:* De Athener Eupolis is naast Kratinos en Aristophanes de belangrijkste vertegenwoordiger van de Attische komedie. (Pauly-Wissowa 11e Halbband c. 1230-1235).

34: *Harpocrati litandum:* Harpocrates, de Egyptische godheid van de stilte (*Quique premit vocem*, *digitoque silentia suadet* Ov. *Met.* IX, 692.) *Harpocrati litare*, betekent dus: zwijgen.

36: *in arce Loevesteiniana:* het slot Loevenstein waaruit Hugo de Groot wist te ontsnappen.

37: *Fagelium:* Gaspar Fagel (1634-1688) was op dat ogenblik raadpensionaris (NNBW, dl. 3, p. 382-384).

40: *Rubricam... matulae:* titel van een Menippeïsche satire van Varro, overgeleverd bij Nonius Marcellus p. 5 (ed. LINDSAY 1903).

41: *Constantinum Hugenium:* Constantijn Huygens Jr. (1628-1697) was steeds een goede vriend van Heinsius geweest, die in zijn bundel *Poemata* onder de *adoptiva* 2 van zijn gedichten opnam (cf. F.F. BLOK, *Nicolaas Heinsius*, *o.c.*, p. 53; AA, dl. 3, p. 470).

Goysium: Willem Goes (1611-1686) was gehuwd met Elisabeth, de zuster van Heinsius. Hij had grote invloed in de politieke kringen. (Cf. F.F. BLOK, *Nicolaas Heinsius*, *o.c.*, p. 185; AA, dl. 3, p. 77).

42: *Syndici Burgersdyckii:* Pieter Burgersdijck was één van de 4 burgemeesters van Leiden in 1679; daarenboven fungeerde hij binnen de universiteit als secretaris van de senatus. In de processtukken i.v.m. B. wordt hij ook als *Pensionaris* betiteld. (Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, *Universiteyds*

Crimineel Clagt-Boek, Littera E A^{o} 1647-1695, fol. 116a-116b).

43: *Areopagetici:* Areopagus, de opperste rechtbank van het oude Athene; hier een verwijzing naar de Vierschaar, de universitaire rechtbank, waarin, naast professoren ook burgers (burgemeesters en schepenen) zetelden.

Boekbesprekingen

Julian Urkiza, *Obras completas de la beata Ana de San Bartolome*, t. I, Rome, Teresianum, Piazza S. Pancrazio 5a, 1981, in - 8°, 206* + 858 p., Pierre Serouet, *Anne de Saint-Barthélémy*, *Lettres d'Anvers*, Paris, Desclée de Brouwer, 1981, in - 8°, 416 p.; *Leonor de San Bernardo. Lettres (1634-1638)*, Ibid., 1981, in - 8°, 264 p.

Les manuscrits contemporains concernant les premiers temps des couvents de carmélites déchaussées en Flandre sont nombreux, mais ils n'ont jamais été exploités de façon scientifique jusqu'ici, surtout lorsqu'ils étaient écrits en espagnol. Il est donc important de signaler dans cette revue deux éditions de valeur sur la bienheureuse Anne de Saint-Barthélémy, fondatrice du carmel d'Anvers, faites en 1981 par deux carmes maîtrisant parfaitement cette langue, un espagnol et un français, celui-ci ajoute d'ailleurs une élégante traduction française à sa publication.

L'espagnol est le père Urkiza, il nous livre le premier volume, de plus de mille pages, d'une véritable somme sur Anne: il décrit tous les manuscrits contenant ses oeuvres et fournit une bibliographie absolument complète sur elle, il donne surtout une édition critique espagnole, jamais faite jusqu'ici, des oeuvres autobiographiques, des écrits doctrinaux et des poésies de la bienheureuse. Anne avait une écriture difficile à déchiffrer. Son oeuvre la plus importante est évidemment son autobiographie qui se trouve au carmel d'Anvers et qui est à la base de l'édition présente. Il faut cependant signaler que le récit autobiographique consacré à la fameuse nuit du 13 au 14 octobre 1624 se trouve sur des feuillets séparés conservés au même carmel et est publié parmi les grâces mystiques (p. 310-312). Anne y raconte qu'elle fut alors très effrayée par le mauvais temps et fit prier la communauté, mais il n'en ressort pas qu'elle pensait à une attaque hollandaise contre la ville d'Anvers, qui eut effectivement lieu et fut dispersée par la tempête. L'ouvrage d'Urkiza comprend une introduction générale en trois chapitres, dont l'un sur le langage d'Anne, et différents appendices. On ne peut assez louer ce premier volume, le second paraîtra fin 1982, le troisième fin 1983.

De son côté, le père Sérouet a publié, après une brève mais érudite introduction, le texte espagnol de 173 lettres d'Anne de Saint Barthélémy et d'une à l'infante Isabelle. Les autres sont adressées à soeur Anne de l'Assomption (appelée souvent de l'Ascension dans les adresses autographes), c'est-à-dire l'anglaise Anne Worsley, qui avait accompagné Anne à Anvers mais la quitta fin octobre 1616 pour aller au carmel de Malines et revint ensuite à Anvers pour y fonder le carmel de langue anglaise. Les dernières lettres sont de l'été 1624. Toutes sont aux archives de la cathédrale d'Anvers.

Revenons à notre affirmation générale du début en disant que Sérouet a édité la même année, de la même manière et avec le même soin 103 lettres de Leonor de San Bernardo, prieur du carmel de Gand à Philippe Chifflet et une autre à son frère Jacques Chifflet. Les lettres sont à la Bibliothèque municipale de Besançon, elles sont généralement écrites en français, quelquesunes seulement en espagnol: elles sont publiées en original et en traduction. L'intérêt de cette correspondance est relativement supérieur à celui des lettres d'Anne de Saint-Barthélémy: celle-ci traite surtout des affaires carmélitaines, on voit cependant apparaître à chaque page son esprit surnaturel, simple et confiant; celle-là ajoute au contraire des faits concernant les Cours de Bruxelles et de Paris et de ceux qui gravitent autour d'elles, et commente avec Chifflet les événements politiques et militaires, elle insère des nouvelles de tous genres. Elle est hostile à Richelieu puisque très liée à Marie de Médicis, à la page 111 on trouve des lignes curieuses concernant Godefroid Wendelen, le fameux curé astronome limbourgeois. On admirera l'érudition du père Sérouet, qui identifie toujours ses personnages et y ajoute même divers renseignements. Il y a un index des noms de personnes et de lieux à la fin de chacun de ses volumes.

Il y a à Malines aux archives de l'archevêché, un grand volume de 665 folios contenant les dépositions de 133 témoins au procès apostolique de la bienheureuse Anne de Saint-Barthélémy, 1638-1640, la plupart des témoins sont très prolixes, le volume mériterait cependant d'être étudié et analysé, fût-ce à titre de thèse doctorale.

Carlo de Clercq †

G.R.W. Dibbets, *Twe-Spraeck vande Nederduitsche Letterkunst (1584)*, Studia Theodisca nr. XVII, Van Gorcum, Assen-Maastricht, 1985, XVI en 572 blz., Prijs Fl. 95,00.

De 400ste verjaardag van de eerste uitgave van de *Twe-Spraeck vande Nederduitsche Letterkunst* vormde, voor Dr. Dibbets, de aanleiding, om tot de herbestudering en heruitgave van de oudste spraakkunst van de Nederlandse taal over te gaan. Dit opzet mag bijzonder geslaagd genoemd worden. De heer Dibbets verzorgde immers een volledige heruitgave van de *Twe-Spraeck* (Plantin, Leiden), ontstaan om te bewijzen dat de artes liberales ook in de moedertaal konden geschreven worden, met aantekeningen i.v.m. tekstkorrekties, een variantenapparaat met de afwijkingen van de edities van 1614 en 1649 t.o.v. de uitgave van 1584 en kommentaar bestaande uit taalkundige verduidelijkingen en citaten uit bronnen van de *Twe-Spraeck.* Een enkele fout ontsiert dit hoofdstuk: Karel V werd heer van de Nederlanden in 1515 en niet in 1517 (blz. 70).

In een tweede deel worden de bronnen van de *Twe-Spraeck* uitvoerig behandeld, waarbij invloeden uit Latijnse, Franse en Duitse werken aan bod komen. Tussen deze bronnen bevinden zich vele Plantindrukken, waardoor de belangrijke rol, die de Plantijnse drukkerij in het kulturele leven van de 16de eeuw speelde opnieuw bevestigd wordt. Vervolgens worden de vier klassieke onderdelen van de grammatika: orthographia, prosodia, etymologia en syntaxis besproken. De orthographia (spelkunst) is in de *Twe-Spraeck* het meest uitgewerkt. Plantin werd hier geloofd, omdat hij, onder invloed van Ronsard en Ramus, een onderscheid maakte tussen de letters u en v. De ongelijke uitwerking van de vier onderdelen is te verklaren door het feit dat de *Twe-Spraeck* aan Nederlander en vreemdeling eerste hulp wilde geven, om de ernstigste fouten tegen het Nederlands te vermijden. Hierop volgt nog een uitweiding over de juiste betekenis van de term ‘Nederduits’.

Deze uitgave van de *Twe-Spraeck* is een grote aanwinst voor iedereen, die de Nederlandse filologie bestudeert.

Roel Bergers